

16+

ISSN 0235 - 0173

Сатурн

6
2017

ноябрь - декабрь

**Мегъарамдхуре Дагъустандин халкъдин писатель
Абдуселим ИСМАИЛОВАН юбилейдин вечер**

С а м у р

**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

**Учредитель:
Министерство печати и
информации РД**

1952-йисалай акъатзава.

Издається с 1952 года.

6

2017

ноябрь - декабрь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КЪИЛЕР

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим Исмаилов. Цийи умудрин девир.....3

ШИИРАТ

Кичибег Мусаеван 80 йис. Гъамиша чилел алай шаир.5

Кичибег Мусаев. Камаллувал абур тир чи хуьрерин. *Жуьрба-жуьр йисарин жуьрба-жуьр шиирар*.....6

ГЪИКАЯТ

Сабир Эфенедиев. Патриот. *Гъикая*. 18
Агъадаш Нагъметуллаев. Туькьуьл гъакъикъат. *Гъикая*.....25

ШИИРАТ

Ражадуллагъ Салманов. Пал гъа Пал яз ама. *Шиирар*.....30

ТАМАШИЯТ

Ризван Ризван-рин. СтIур далагъ. *Тарихдин драма*.....34

ТАРЖУМАЯР

Сергей Есенин. Верхи тар. Шиир. *Таржума авурди – Бренбег Абдулаев.*

Равил Валеев. Шаир. Шиир. *Таржума авурди – Зульфигъар Къафланов*...60

РУКОВОДИТЕЛЬ -
КЪИЛИН РЕДАКТОР
Мурад АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА
А. МИРЗАБЕКОВ

Электронный адрес:
Litsamur-dag@yandex.ru

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ**.

Чи телефонар:
Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Самур №6, 2017
ноябрь - декабрь
На лезгинском языке

ПУБЛИЦИСТИКА

Исламудин Гъуьсейнов. Векъелар Эседуллагъ. *Очерк-рикълел хкунар*.....61

ИЛИМ ВА КУЛЬТУРА

Арбен Къардаш. Эмин ва Къазанфар. *Макъала*.....67

Къурбан Акимов. Къуьчхуьр Саидан гъикметилим. *Макъала*.....80

САТИРА ВА ЮМОР

Абдуселим Исмаилов. ГъвечИи гъикаяяр...89

Къаравилияр.....95

Жилдерал - художник Жавид Алимierzоеван шикилар.

Выход в свет 7.12. 2017 г.

Тираж 511 экз

Печать офсетная

Бумага офсетная

Формат 70x108 1/16

Усл.печ. л. 8,4 Усл. изд. л. 8,7

Заказ № 1118

Цена свободная.

Типография: Издательский дом “Дагестан”
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Насрутдинова, 61

Регистрац. номер ПИ №ТУ05-00351 от 01.12.2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан “Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад тахъун мумкин я. Макъалайрин, абура гъизвай делдин дуьзвили патахъай жаваб авторри чпи гуда. “Самур” журналдиз акъатай материалар печатдин маса органра чап хъийидайла, журналдин тIвар къун чарасуз я.

Редактордин гаф

Абдуселим ИСМАИЛОВ

ЦИЙИ УМУДРИН ДЕВИР

Вич вичихъ агъунваз, Владимир Владимирович Путинан тIвар герек авазни-авачизни тикрариз, вич ада ракъурнавай «пайгъамбар» хъиз къалуриз, рикIиз кIанивал, гъилляй атайвал ийиз хъайи Рамазан Абдулатипован девир куътягъ хъана. Лугъудайвал, вичел баркала, аферин тагъана куътягъ хъана.

2013-йисан хъуьтIуьз Кремлди вахтуналди республикадин кьиле ам тайинарайла, дагъустанвийри виликанбуру республикада дувул ягъиз тур татугайвилер, гъахъсузвилер, халкъарин арада тефир тунар цIийида эхирни пунарай акъудда лагъана фикирнай. Гзафбур икI жедайдахъ инанмиш тир. Вучиз тир лагъайтIа, вич политикадиз атана алатай вири йисара ада Москвадай хквез чкадин гъакимриз абурун гъалатIрикай ачухдиз лугъуз, туькIуьр хъийидай рекьер къалуриз хъанай. Ачухдиз чирзавай хъи, эгер ам вич Дагъустандин кьиле акъвазарайтIа, вири масакIа жеда. Гъардаз вичин чка чир жеда, гъар сад Дагъустан Республика вилик тухунин, халкъдин яшайиш ва дуланажагъ хъсанарунин гъерекатдик кутада.

Гъайиф хъи, акI хъанач. Рахунрилай рахунрал философиядин деринриз эвчIиз, тайин крарикай тIумил рахаз хъайи республикадин Кьил гъа сифте йисуз шит жез эгечIна. Варцар, йисар алатиз – мадни.

Са рахунралди алатзавайтIа, вуч къайгъу тир? Ада вичин ниятрин хаталувал, къабулзавай къараррин зиянлувал ачухдиз къалуриз ва абур вахтунин истемишунар хъиз агакъариз эгечIна. Дагъустанвийриз субут хъана хъи, им чпин къайгъу чIугваз, республикадин крар вилик тухуз, цIийи ерийрал, еришрал алудиз хтанвай кас ваъ, вичин куьгъне мидяйриз къисасар хкъаз, вичин кIвалин, тухумдин, хуьруьн ва райондин, ахпани, вахт ва такъатар амукъайтIа, чпин районрин ва халкъдин крар туькIуьриз хтанвай кас я.

Белки чнани адак умудар кутунвай жеда. ГьикI кутадач къван – Дагъустандин алигархар са-сад гьукуматдин краривай кьерех ийизвай, гьеле советрин девирдилаи инихъ, векьин маркварихъ галай бугъаяр хъиз, районринни шегьеррин кьиле акъвазнавайбур дегишарзавай, милли культурадиз артух фикир гуз эгечIнавай.

-Тимиля абуруз!- рахазвай дагъустанвияр.- Бес я халкъдикай ягъанатар авур къван!

Амма яваш-яваш, йикъалай-юкъуз абуруз чпин умудар бинесузбур тирди ашкара жез эгечIна. Халис ягъанатар гьар са камуна акваз эгечIна.

СМИ-дин такъатра и тIвар акъалтай АГР-ди са регъувал-кичлевални авачиз Бюджетдин пулар анжах вичин мукъвабурун, абурун хусуси игътияжриз къуллугъзавайбурун ихтиярда тваз эгечIна. Гъавилай Мегъарамдхуьруьн районда шегьре рекьел кIвалах ийиз Кизилюртдай бригада къвез хъана, Къасумхуьрел администрацидин дарамат Махачкъаладай къвез аварри ремонт авуна. Дербент райондин виш гектарралди ципицIлухар аварвидин карханадин ва Абдулатипован вичин, стхадин танишрин, дустарин хусусият хъана. Дербент шегьерда авур ремонтривни чкадин эцигунрин фирмаяр ерли агуднач. Юбилейдин мярекатарни вичин халкъдин сувариз элкьуьрна...

Ихътин мисалар вишералди гъиз жеда. Абдулатипован девирда бюджетникрин мажибар хейлин тIумил хъана, амайбурни тайинарнавай вахтунда гуз амукънач, аялриз, яшлубуруз гузвай пособияр я стIу ганач, яни вахтунда гуз хъанач. Министрар алудиз цIийибур ахцигун адетдиз элкьвена. Дагъустанвияр инанмиш тирвал, им анжах цIийибурувай дуллух къачун патал ийизвар кар хъана. Миллетрин арада тефир тваз, садбуруз шиш къалуриз, муькуьбуруз кабабар гуз эгечIна. Халкъарин арада гъич садрани тахъай хътин тефирар гьатна...

Куьрелди, тамам тушир вад йисан девирда республика са къадар къулухъ хъфена, яц къена як тарашдай чкадал атана.

Кьел тIуьрда яд хъвада лагъайвал, ибур гьакI хъана алатдай крар бажагъат жеда. Вахтуналди республикадин кьиле акъвазнавай Владимир Абдуалиевич Васильева гъарай-вургъай галачиз гзаф крар дуьздак акъудиз, гзафбурувай хабар къаз ва жаваб гуз таз эгечIнава. Са куьруь вахтунда къарагъарнавай уголовный делойри, центрдай спецназдин къуватар атуни, чкадин гьакимрик вилериз аквадай кичI ва къалабуллух акатуни идан патухъай шагьидвал ийизва.

Вуч я – цIийи умудрин девир алуькнавани? Жемятдиз амукъзавайди гьам я: пакадин йикъак умудар кутун ва, гьарда вичелай алакьдайвал, абур кьилиз акъатуник пайни кутун.

Аквада чаз, ам гьихътинди жеда тIа...

Кичибег Мусаеван 80 йис

ГЪАМИША ЧИЛЕРАЛ АЛАЙ ШАИР.

Кичибег Мусаев – шаир, таржумачи ва алим – 1937-йисуз Мегъарамдхурьун райондин Гиляр хуре хана. Дербентдин педучилище, ДГУ-дин тарихдинни филологиядин факультет акъалтIарна, Германияда Советрин къушундин частара къуллугъна. Армияда къуллугъзаваз, ада газет тешикина ва адан корреспондентвал авуна. Ахпа Даггостелерадиоода, Бакуда Азербайжандин илимрин академидин Низамидин тIварунихъ галай литературадин институтда кIвалахна,

Москвада СССР-дин илимрин академидин М. Горькийдин тIварунихъ галай дуьньядин литературадин институтда аспирантурада кIелна, диссертация хвена.

К. Мусаева вич пенсиядиз экъечIдалди Бакуда кIвалахун давамарна. 2003-йисуз хтана Дербентда яшамии жезва.

1969-йисалай СССР-дин писателрин Союздин жергейра аваз шаирди хейлин ктабар чапдай акъудна. Адан сифте ктаб 1961-йисуз Дагъустандин ктабрин издательствода акъатнай. Гзаф шиирар урус чIалаз таржума авунва ва къилдин ктабар яз Москвадин «Современник», «Советский писатель» издательствойра акъатнава.

К. Мусаеван къелемдикай литературадин гъерекатдикай, халкъарин литературайрин алакъайрикай хейлин макъалаяр хкатна.

Шаирдин яратмишунрин къилин къетIенвал ам я хьи, ам гъамиша чилерал алай, халкъдин, инсанар яз гъар садан гъиссеринни дердийрин къайгъуда авай, татугайвилерални генгвилерал фикир желбзавай, абурун патахъай шадвални, паиманвални ийизвай шаир я.

К. Мусаева лезги кIелдайбуруз хейлин таржумаяр – Пушкинанни Низамидин, Физулидинни Лермонтован, Петефидинни Фучикан, Гъамзатованни Вургъунан эсерар теклифна.

Шаир Дагъустандин культурадин лайихлу работник я.

Кичибег МУСАЕВ

КАМАЛЛУВАЛ АБУР ТИР ЧИ ХУЪРЕРИН

(Жуърба - жуър йисарин жуърба-жуър шишар)

* * *

Сиве кIараб аваз, хвеш катзава
КiицI виликай, заз вил ягъиз ара-бир-
Заз авайди зи къайгу я,
я гъайван,
КIарабдикай вучзавайди я за ви?..

1971-й.

* * *

Бадедиз

На айвандик, ракъинихъ кваз,
этилат
Ийизва: хва, экъечIзава рагъ цавуз.
Дуънья тирвал элкъвез-элкъвез:
къваз тийиз
Кардик ква ам, чим, экв ракъуз виняйгъуз,

Нянихъ ада, ацукъайла, сефил яз
(Галатна, дуъньяни чIуруз акурла)
Лугъудалда: «мад пакамахъ хъфидач-
Вучда, квез я икъван алахъ авун за...»

Амма, гъакI лугъузватIани,
хквезва
Ам-са югъини ийизвани акадар?!-
Инсан, дуънья
чимивал, экв авачиз
Таз жедай рикI авач аквар гъаларай!

1985-й.

* * *

Ажеб затIар я дуъньяни уьмуър-
Жегъидач метлеб вядеда амаз.

Геж чир жеда дуъз хийирни шийир
Белаяр къведа хабарни такъаз...

Къадир чир жедач гъиле авайдан,
Жув кІандай чавуз жуваз кІан жедач...
Патав агатда кефинавайдан,
Юхсулдан патав хъун акІ хуш къведач...

Квадриз регъат я, жагъуриз-четин,
Чуриз асант я, дуъзриз я азаб...
...Дуъньядай фидай рекъер гзаф я,
Дуъньядиз хквер са рехъни авачІ-
Садни куъз авач?!!
Лагъ,
вучиз авач?!!

1986-й.

* * *

Камаллувал, абур тир чи хуърерин
Къуъзубур,
куън физва-саки амач куън.
Чунни чІехи жедалди,
куъ винерив
Агакъдалди къванни акъваззавач куън.

Къуъзубур-чи асул даях, дамахни,
Куън гъикІ, куъз чун жегъилзамаз хъфизва?!-
Куън амачир, аквазмачир чкайри
Амайла хъиз рикІиз регъят хъийизмач!!.

1987-й.

ДУЪЗВАЛ, ГЪАХЪ

Агъзурралди(!) физва йисар,
дуъзвал, гъахъ,
Квехъ цІигел яз инсанар, куън кІанзвай!
Квехъ къвекъвезвай садазни куън жегъизвач,
Къвекъведай къван жезватІан лап чандивай.

Авайдини туш жеди гъа, белки, куън,
Гъакъван къвекъвез жагъин тийиз хъайила-
Авайд ятІа, вучиз жагъизавач куън?
Вучиз къвекъвезва авачиз хъайила?!.

...Чизва: гъатдай туш куън идлай къулухъни,
ЯтІан жезвач куън рикІелай ракъуриз,-
АвачтІани авачир куън кІанда хъи,
ЖегъизвачтІан- кІанда хъи куън жагъуриз!

1989-й.

АХВАР

Тутун тарак ацукъвана зун, маса
Рушахъ галаз зарафатиз, суьгъбетиз.
Вун атана акъвазнава патавай
Бейкефдаказ, пехилдаказ гуьзетиз.

Ваз кІанзава вун къатІун-
рикІ чІуру за,
Вун такурдай къуна, адаз хъверзва
Килигна: за ябни гузвач-
на, хъелна

Элкъвена хъиз
жигъирдайІуз зверзава.
За, къудгъунна, туфлиярни векъемаз,
Чукурзава, ви гуьгъуьниз, экуьди,
На гъил къачун кІанзаваз.-вун катзава!..
...Зун вав къени¹ –
къад йисузни (!)
агакънавач,
агакъзавач, кІаниди!..

1975-й.

ВУЧИЗ РИКІЕЛ АЛАМА?

(мани)

Чаравуна къисметди чун
Авурди хъиз гъилералди,
Килигначир элкъвена зун.
Нагъв къвез кичІез вилерал ви

Иисар финвай чун яргъа жез
Хъана вун мад ахкунач заз.
Къвана марфар, хъана живер
Ви гелни гъат хъувунач заз...

ГъинаватІани чизвач заз вун,
Амма вахъ вил галама зи -
Я чан ахкван тийирди, вун
Вучиз рикІел алама зи?!

1979-й.

* * *

Стхадиз

«Мад гатфаралд еке хъуй-цуьк
ахпа гъуй тух жедалди...»-
Лугъуз, на цукъкдай къелемдин

хилер-путар атІуда...

Белки, бирдан амукъдач ам на лугъудай чІавалди-
Мурад амаз фин жеда ам - а гунагъ куьз къачуда?

1980-й.

* * *

Билбил рахана Эминан сурал:
- Вун бахтавар я, эй шаир Эмин
Ви тIвар-ван элдин сивени рикIе
Гьатна машгьур я, я пара ширин.

Шаирди жаваб гана:

- Бахтавар

Ничхир,

акI ятIа, хьсан я..., хьурай...

Амма а тIвар-ван

за

дуьньядиз гьакI

Са вил кьванни ягь хьвунихь гудай!..

1981-й.

* * *

«Нинд я чилер, нинд я цавар» цилкдай
Гьалал мугни ватан кIан хьун инсандиз
Айиб кар ваь, лайих кар я, гьелбетда,
Чуруд са кар я инсандин:

нефс паталд

Чарадандни кIанз тух тежер хесет ква.

Гьайиф, писни авамни я инсанар,
Кьаз чил, цавни-чарадандни гьарамдни...
Гьавиляй я и дуьньяни Аллагьди
Авунвайди тежедайвал садандни!

1988-й.

ГЬИКИ АКЪВАЗДА СЕКИН ХЪАНА...

ЯхцIурни цIуд агьзур(!) югь-йиф кьил атIай
Гьажимрадан гьарай аваз гьавада!..-
Амайбур- кьуй,

вун, ам жагьай авар халкъ.

ГьикI акъвазда и ван аваз япара?!

Бес

а беден,

кьил галачиз кучукай

Югь-йиф сура кьил хкIан жез авачни?

Гьакьван йисар!-

сад-садавай кьакьудай

кьилни беден санал динжиз хьанач хьи!!-

Урусат, лагъ куъз авунай вуна икІ.
Дагъвидин руьгъ а чкадал гъидани?!-
Бедендивай къакъуднавай есир къил
Сура хутаз ваккузавач гилани?!
Аллагъдини къабулдай туш ихътин кар
Ихъитин гунагъ гъалалдай туш адани-
Ахътин гъаси амаларизІ, къилел

са

Хата-балани гъидачни вуна ви?...-
Беден Къумда, къил-Питерда (!)...Туна икІ
Къейидан руьгъ деливун пис кІвалах я.
ГъикІ кІантІани (чуьнуьхнани!..) хкъваш къил,
Ахътин къегъгал мерд хва,
халкъ, ви дамах я!

РикІ атІудай а ван жуваз жезмайкъван
Авар тушир
заз кваз къарай къведай туш!..-
Халкъдиз
вичин хцин ругъгъ гъакІ тазмайкъван.
«Къегъгалдин халкъ» лугъунни дуьз жедай туш!!

1996-й, Баку.

* * *

«Вун-зиди я, зун-види я», - лугъуз,
зун
Уьмуьрлух гъакІ хъана, дуьнья -
КилигайтІа:
зун видни туш, вун зидни туш-
Вучиз на заз табна, дуьнья?!!

1997-й.

* * *

Дуст кас, чими саламар ваз Бакудай,
Яшар хъунвай чи патахъ вил жезва зи.
Гида йикъар
фад поезддрин вагъунар
Хъиз
вахърахъни-пахърахъиз худ физва хьи!..-

Са билет я
Уьмуьрда гузвайди чаз:
Садра акъахунни садра эвичІун-
Мад акъахун, мад эвичІун жедач чаз,
КІантІа гъвечІи зун хъуй, кІантІа чІехи вун.

...Ама гъеле зун Уьмуьрдин поездда,
«Нубат чка вид я, эвич!» лагъанвач.-
Шуькуьр хьуй лагъ Аллагъдиз-
акI хъайила,
Зи тIвар алай «остановка» атанвач!
2001-й, Баку.

* * *

Рагъметлу дуст шаирдиз
Гунагъар вуна гзаф авуна-
канзаваз ийиз! -
ВикIегъвилелди,
авун абур кеф, гьунар хьизни къваз.
Амма эхирдай
къе са кIвач сура авайла,
вучиз
Акьван кичIезва
а чIавара гьич кичIе техъай ваз,
Лугъуз-минетиз: «Вуна заз жегънем гумирман, Аллагъ» -
Гьинз ракъурда вун
ви чка са гьам яз хъайила, лагъ?!.

АкI викIегъ инсан,
итим
а вичи авур гунагъриз
Къвезвай жазани
къабулиз уьткем къваззавайди я-
Гунагърин рекъин
эхир къил жегънем тирди хъсан чиз
ВикIегъвалай на
вучиз акI ажувалзавайли я?!-

...Ви тIварцIиз гьурьмет кIанзавагIа ваз
кичIе жемир ман-
Жегънемдизни гьа
викIегъдиз,
халис итим хьиз алад!
2012-й.

* * *

(Зарафат хьиз)

Жегънемдай тел атанва заз
ахварай
Дуст шаирдин кефи авач лагъана –
Гуьгьуьлрикай къаз жез кIандай ви
завай,

Дуст, ваз кІандай эрекьни гваз атана.
Лап исятда кьведай хьи ви патав зун
Хвешила-вун шадун¹ гьакьван хушзаваз!..
Амма жезвач:

ваз килигна
гьанай жув
Ахьбай хьувун тавуна хьуй вучда за?

2012-й.

* * *

Чи ван кьвезмач, чи ван жезмач, шаирар! –
Инсанрихь вуч хьанвайди я?! –
Инсанар икІ хьанвай дуьнья, инсанар икІ хьанвай Ватан,
Куь язухни хьанвайди я!!.

2014-й.

АХВАРАЙ

- Заз инсанар аквазмача.
Гьиниз фенва куьн, инсанар?..
- Гьич санизни фенвач – ама,
Анжах хьанва гила чакай
ГьакІ инсанрин шикилдавай
Кьве кІвач галай
ничхирарни гьайванар

2014-й.

* * *

*Дербендавай Низамидин
гумбетдин патавай фидайла*

– Югьди инлай кьвез-физ акІа жез ава,
Чаз килигни тийизвай хьиз Низами. –
– Вуч хьанва ? Вуч фикирзава-лагьа чаз
На чун кваз кьан хьийизмачни, Низами?

– Инсан, дуьнья кІан хьунар гьакІ физва зи,
Куьне пак тир затІар, кІвачик кутурла,
Инсан, дуьнья заз мад акІ кІан хьйженни
Инсанвал, намус амачиз акурла?!

...Дуьз я, гьахь я, – ятІани ша, умудин:
Белки чун чи диндал хквен, Низами. –
Белки чун
вун икІа акваз, фагьумиз
Утанмишни жез
дуьз хьйжен, Низами.

2014-й.

* * *

Заз жув рекъиз кичезвай
вун тахкуна,
Амма вун гъикІ, вучиз икІ фад къена, дуст?!
Къезвай тир зун пад-къилни дуъз авуна –
Къведалди гъикІ амукънач-гъикІ фена, дуст?!

Агакъзамай туш вав гила сакІани,
Жезмайди туш садрани ахквазни вун!..-
Ви рикІ хъайи булутриз вил хъиягъиз,
Абурув гъакІ рахаз кІанзни ама зун. –

Руъгъ цавара жедайди я, лугъуда –
Ам гъикІ ава? –
Аку, лагъ заз, булутар.
Лагъ, зун «гъикІин – вучин?» лугъуз гъакІ ама –
Багъишламиш авурай заз, булутар.

2015-й.

КІЕЛАЙ АВАМ

*Англядин чІехи алим
Стивен Хокингаз*

Чилер, дуънья- Алем чирдай алимди
Чилер-Чилин шар амукъдач лугъузва,
Ахътин вахтар жедалдни са Марс хътин
Катдай чка акун меслят къалузва –
Авам алим, язух алим гъанрани
Аллагъ-Тала авайди хъун тийижир!.. –
КІелай авам,
вун гъинзІ фейтІан,
ажал ви

Вахъ галайди –
Гъана жерди я эхир!
2015-й.

* * *

Зи кІвал-югъ вун тир, СССР...
Вун фена – заз кІвал-югъ амач.
Зун чарадан маса кІвале... –
Вун хкІанз заз къарай авач.

Хъша ман вун, жез хъайитІа,
Жедай туштІа, –
ша, икІ ийин:
Зун къвен гъанихъ,
яваш, акъваз –
Белки зун вахъ агакъ хъийин...

1915-й.

* * *

Хтул Р-наз

ХьубтIе амаз къаткай духтурханада
Къарагъ тежез хъайи,
 эхир къарагъна
Пенжердихъ фей зи,
 гадни хъун хъувуна
Аквас – гъайиф жез, пIузарар акъатна... –

Виридалай хуш тир, гъакъван кIани тир
Гатфар атунни хъфинни хъувуна,

Бес дуъз яни
 гатфар за зи рикI гайи,
ГъакI фин, закай са хабарни такъуна?!

...Гатфар, вунни гъа и дуънья хъиз я къван,
Къайгъувачир ¹ инсан гъикIа хъайитIан:
Са къатда, са жуъреда къвез физвай акI,
АмукайтIан инсан,
 инсан къейитIан ...

2016-й.

АМАЙ ХЪТИН ТУШ ТАРАРА БИЛБИЛ...

Билбил рикIел къвез ...

КIвалаяй экъечIна къецел фидамаз
Билбилрин ванер гъатдай япара
Илигна мани ягъиз шаддаказ
Къугъваз къуълериз жедай тарара

Вучиз ятIани гилан вахтара
Амай хътин туш тарара билбил:
Билбилри мани язамачни, я
Билбил амачни
 акъатзвач къил.

Къенин дуъньяда билбилрин ванер
Ваъ,
 маса ванер я хушбур вири –
Белки гъавиляй билбилризни къе
Гилан дуънья, чун хушзамач жеди ...

...Анжах билбиринд туш месэлани –
Абур, берекат катзва чакай ...
Дуънья къенийиз ² жезвай туштIани
Дуънья чIур хъийиз жезвайд я чавай (!?)

* * *

– Чеб дуьньядиз атайдалай
кьулухъ гьикъван зегьметар
Чугуна ва гьикъван пара къазанмишни авуна
Хъфирбурун икI вучиз я,
я чан Аллагъ, къисметар –

Куьз гьакI рахкурзава абур,
затIни вахкун тавуна?

– Ваъ, види дуьз туш, эй инсан,
ийимир а гьасивал –
Ахьтин гафар, бегьем фагьум – фикир тийиз лугьузвай.
А зегьметар, къазанмаяр –
абур вири гьакъи я

Дуьньядив
жув ана хьунай,
ам акунай вахкузвай...

2016-й

* * *

Чуни дуьнья алцуларзавай заманадиз

Гьикъван жагъиз хьайтIани жавабар –
мад хквезва,

Амукъзава, мад хьижезва жаваб кIандай суалар. –
Эхиримжи чкадал куьз, вуч сеbeb яз вегьезва
Чна инсанвилин сифте шартI хьсанвал – сувабар?

Куьмек, гьуьрмет авун, кIеве авайд кIевяй акъудун –
Суваб я,
на къачу суваб лагъай меслят авурла,
Са юлдаши «суваб патал каци къифни къазмай туш –
Ваъ, адакай заз вуч хийир авайд я къван» лугьузва.

Хва къей «хийир», иеси къей, хва къей вахтар «хийиррин»,
Вири пулдихъ шейъинихъ, кар тукIуьрунихъ эвезай! –
Гьайиф вахтар,

чи

инсанвилин эвелдни, виниздни

Тир,
сувабдин крар тийиз, гунагъ хьункай кичIедай!

Чин кьулухъ хьуй
«абур кьулухъ кумукъун я» лугьуз чаз,
Инсанвални суваб кьулухъ авунриз рехъ гайидан!

«Вилик финар», «цИийвилер» хъсан я чаз» гафар гваз
Инсанвилер, намус-абур кадрун рикел гъайдан!

Ихътин «цИийи» замана кый,
халис инсанвилерихъ
Къимет, чка амуь тийир патахъ
рекьер къалузвай,

Алцуариз, ягъалмишриз
иблис-шайтІанвилерив
Язух дуьнья
чІуру, зарар
галай патахъ тухузвай!

2016-й.

ЛЕЗГИ ДУЪНЬЯ

Сад ятІани
Сад Аллагъдиз
Вири Дуьньяни,
Гъар са халкъдихъ авайди я
Вичин дуьньяни –
Агъзурралди масабурни
АватІани мад
Лезги дуьнья,
я чаз вунни
Авайнивай сад!

Лезги дуьнья – лезги чилин
Нефес, ранг абур,
Лезги дуьнья – михъи, экуь
Хесет, рикІ, намус. –
Лезги гъина хъайитІани –
(Дуьньяд а къиле!) –
Лезги дуьнья, лезги ругъгъ я
Авайди рикле!..

...ГъвечІи дуьнья, гъвечІи халкъ, чил
ЯтІани,
къимет,
ери чІехи тир –
Квез «гъвечІиди» гъикІ хълагъин
ИкІ якъинни
гъвечІиди тушир?!!

2016-й.

ЦАВАР, ЗУН ЧИЛИВ ВУГУМИР КУЪНЕ...

**Цавар, гьикъван куън кIанда заз пара:
Килигуналди атIудач зи вил... –
Рагъметдиз фена чилик кваз,
 ахпа
Заз куън мад ахван хъийидач хъи гъич!.. –**

**Куън акваз,
 регъят я вири эхиз! –
Анай завай куън акваз жедай туш!! –
Кутаз тамира куъне зун чилик,
Куън такваз завай акваз жедай туш!!!**

2016-й.

Шиирар автордин хатI хвена ганва

Гьикаят

Сабир ЭФЕНДИЕВ

ПАТРИОТАР

(Гьикая)

Дагъдин хуър, сад-вад квал квачиз, фадлай арандиз куьч хъанвай. Хуьре амай гьа сад-вад квални, гьа виликдай хъиз, хеб-мал хуьнал, хуьре чпин кесибвал авунал машгъул яз амай. Арандиз куьч хъанвай агъалияр цийи шартари аваданлу авунвай. Генг, мублагъ чилерал хуьруьн лап члар фейи куьгъне кесибарни кваз агъваллу хъанвай. Къуллугъчи Абад лагъайтла, гьар гатуз вичиз муьгълет гайи вахтара дагъдин куьгъне хуьрел кьил члугъваз вичин амадаг хуьруьнви Селягъан кваллиз мугъманвиле хкведай. Хуьруьз хтайла Абад Селягъахъ галаз Шугъулар булахдал фин, булахдин кьилел экъечнавай виш йисарин тарарин сериндик ацукъна тгъун-хъун авун абур патал адетдин кардиз элкъвенвай.

– Агъ, чан булааах! – авуна къени Абада, кружка сивихъай галудна. – Вун чи дамах я, дамах! Чи Шугъулаар твар-ван авай хуьр тир... Гъайиф хуьр... Къе, ингъе, харапайриз элкъвенва... Чун гьар сад ватанперес хъана кланда... Ахварайни хуьр аквада заз гъамиша. Ма килиг-е садра! – Абад Шугъулар булахдин къаншарда эгъа хъанвай векъ акъатнавай чуьлдиз килигна. – Баркаван ерияр!.. И пад, а пад. Далу пад, вилик пад... Мулкунин юкъ я Шугъулар. – Ам къуд патахъ элкъвена. – Ихътин гуьзел чкаяр мад масанра авайди туш. Чун шад хъиз яни квез? Аранда ветI алтлушна, тветI алтлушна. Къуйдин теамсуз яд хъваз. Куьн и циз тамаш садра. Баркаван хъайиди. – Абада гьил булахдик кутуна. – На лугъуди, муркарикай авахъзава...

– Де хъша, вун, – эвер хъувуна Абадаз Селягъа. – Хъша, хъанва.

Абад, вич икъван гагда рахазвай хуьруьн лежбер Байбутаз гьич суфрадихъ теклифни тавуна, булахдин кьилел хкаж хъхъана. Лежберди вичин гьилер латак хкуьрна, абурукай сталар квалдарна, гьилер пенжекдин къваларивай гуьцна. Шапрус акъудна, адак цай кутуна. Гум нерин хилерай ахъайна, са вил серин тарцин кланик шишер незвай Абадазни Селягъаз яна, ада хуьруьхъди камар къачуна...

Булах аквадай кунтIал агакъайла, Шагънисиб булахдал къвезвай дишегълийрал гьалтна.

– Вув! – авуна Хушмариди, булахдин килеллай тарарикай гумар хкаж жез акуна. – Агъабур вуч гумар я, агъанай акъатзавайбур, я папар?

– Идаз хабар авайди туш-е, – лагъана Шагънисиба. – Идаз квекай хабар ава къван. Вичин къазвалар хъгин хваярни галаз Абад хтанва. Селягъан кІвале ава. За лугъунни авурди я Бикехалумаз. Я кьейди, кье балкІанар хътин, агакьнавай еке рушар авай кІвале чарадан эркекар жедайди яни? Са югъ туш, кье югъ туш. Са гатуз хканвайбур ялда мадни. Чидач, чидач, чан вахар... Гъа гъабур я. Булахдал тарарик квайбурни гъа гъабур я.

– Гъа гадаярни булахдал алани-е! – авуна гъвечи Эфрiza. – Зун къведач акІ ятІа. Куьн вач.

– Гадаяр анал алач, – лагъана Шагънисиба. – Гардандин кІарарай акъатрай абур. Гадаяр яни абур, ничхирар. Ничхирриз санал къарай къведани, са зиян тагана. Экуьнахъ Абдулагъдин балкІандин гуьгъуьна гъатна фена. Къванцин хура туна язух. Гъи патахъ къурхутнатІани чизвач. Кесиб Абдулагъ вичин физвай рекъивай авуна зуьруьгатри. Бикехалумни авачалда кІвале. Гъа явайрихъ къекъез фенвалда амни.

Тарарин сериндикай гумади хъ галаз «Пенкербаха» манидин сес хкаж хъана.

– Гила келледиз акъатай хъгинди я, – лагъана Шагънисиба. – Манийрал илиг тавуна ада вучда. Хъсан къуллугъ, къакъан кІвалер, кІаник машин, сагъ чан авай... Бикехалума вичи ругуд верч тукІуна лугъузвай накъ. Ругуд верч. Бес хъана кІандачни акъван къиргъинриз. Чидач, чидач. Кье са къар тукІунвалдай. Шишер ягъиз. Язава жеди ман... Туьтуьнин кІаниз атуь.

– Вув, акІ вучиз лугъузва, я Шагънисиб хала, – лагъана Хушмариди. – АкІ лугъумир. ГъикІ авуртІани вибур я абур.

– Зибур хъурай тІун, – лагъана Шагънисиба, вичин кье яру вил Хушмариди атІумна. – Зун ам къван къудур хъанвач. Шазни, хтана, булахдин килеллай тар къурурайдини гъам я. Танда ялав туна... Ватан кІандач лагъана, ватанар гадарна фейиди хъайила, гила вучиз гъар гатуз иниз хкведа ам, тумуна туна къуд-вад жунгавни. Адан ажал гъа ина авани?

– Хайи ватан ширин я ман. КІанда ман касдиз, – лагъана Шекера. – Хквезва.

– Ватан ширинбур тиртІа, и чун хъиз авара-чавара хъана, амуькдаь абурни хайи чкада... Де вач куьн физвай булахдал, – лагъана Шагънисиба. – Квар къуьняй авуд къванни авунач за икъван гагъди. Папар я ман, гъикъван лагъайтІани, папар. Чандин къадри авачир папар...

Шагънисибан вилерикай куьгъне вахтар карагна. Квар къуьне аваз кІвалихъди хъфидай рехъди ада вич етим хъайи ва вичи етимар хвейи уьмуьр тупІалай авуна. 14-15 йиса авай руш яз диде-бубадикай магърум хъайи Шагънисибан хивез стІалжем хъана кьейи вичин стхадин аяларни – Абадни Кевсер – хуьнни аватнай.

Жегъил руш яз, вич кІандай муьштІерияр атай чІаварани Шагънисиба гъуьлуьз фидай разивал са муьштІеридизни ганачир. «Ваъ, – лугъудай ада гъар сефердани. – За зи аялар кІвачел акъалдарин садра... Абурухъ диде амач, буба амач. Етимвал вуч ятІа, заз хъсандиз чизва. Завай зи аялар гадарна гъуьлериз физ жедач».

Шагънисиба Абадни Кевсер лап гъа вичи хайибур хъиз гъиссдай. Гъа икІ, вичин жегъилвал рикІелай фена, Шагънисиба абур кІвачел акъулдна. Кевсер

гъуьлуьз гана. Абад алишверишдин рекъяй пешекарар гъазурдай техникум-дик экечІна. Техникум кІелна куьтягьдалди Шагънисиб адахъ гъил галаз авуна.

Уьмуьр цІувад йикъан цуькведиз ухшар я лугъуда. Масабурун уьмуьрдин бахтлувилихъ калтугай Шагънисибан рангарни фадлай шуьтруь хъанвай. Адан тай-туьш рушарихъ еке агакбай аялар авай. Са яшариз акъатнавай Шагънисиб эхир гъа вич хъиз уьмуьрди чин тагай, ам хъиз са архани авачир, яшлу итимдиз къисмет хъана. Эвленмиш хъана са йисни арадай тефенмаз, адан руьгъни цаварал хъфена. Гъа йисуз Шагънисибаз Абада мехъер авуна лугъудай ван хъанай...

Хуьруьз хтай Абада накъни Шагънисибавай, чара касдивай хъиз, куьчедал хабарар къунай. И карди Шагънисибан рикІ мадни гъаф тІарнавай. Адавай сакІани эхи ийиз жезвачир. Шагънисиб дили хъанва лугъудайбурни авай...

– Къвезва анай, – лагъана Селягъа Абадаз. – А спелар алайди. Чугуна инал къведа гила. Квахъна фидач вич физвай чкадиз. – Селягъ теспача инихъ-анихъ килигна. Эрекъдив ацІанвай шуьшеяр ада тарцин далладихъ чуьнуьхна. Бидирхан, гъа вичин къайдада яръги камар вегъез-вегъез, Селягъавни Абадав агатна.

– Яь! Ибур куьн яни? – ада салам гана, Абадан, Селягъан гъилер къуна. Абадаз хвашкалди лагъана. Адавай жузунарна.

– Атайди, атана. Де ацукъ атІанал, – лагъана Селягъа Бидирханаз са артух гъяз авачиз, чІана адет патал. Адаз гъилелди ацукъдай къван къалурна. Бидирхан къванцел ацукъна.

– Вуна коньяк хъвадани, эрекъ? – зарафатна Селягъа.

– Ам вуч хъана вуч ава, – лагъана Бидирхана, хъвадайда темягъ аваз. – За вири хъвазвайди я.

– Гъа...гъа...гъа! – вичик хъуьрена Селягъ.– Вун гъамиша и булахдал алай кас я, тушни?

– Ваъ, – лагъана Бидирхана. – Гъамиша зи инал вуч ала. Вириг фида лагъана атайди я. Хъицикъ кутунвай за аник. Хъуьтуьл хъуй лагъана. Гъадаз тІвал яда лагъана физвайди тир зун. – Бидирхана, хесет тирвал, спелриз тІуб гана. – Куьн акуна, Абад халудиз са хвашкалди лугъун лагъана атайди я инал.

– Жузунар вуна авуна. Ма садаз яна, вач акайла, – лагъана Селягъа пІузаррал ягъанатдин хъвер алаз. Рюмка Бидирханахъди авуна. – Ахпа са памадурдизни килиг. ЯкІувай ви рикІ янавайди заз чизва. Шаз са къар къурурнавачирни вуна, къурай тике-мике амачиз жеч ана ваз?!

– Яда, шазан гъам амукъдани гилани, – лагъана Бидирхана, Селягъан ягъанат къатІана. Ада рюмка авай гъил виликди авуна.

– Чна хъванва, хъванва, – лагъана Селягъа. – Жуван кар агу. Ахпа физвай чкадиз алад.

Рюмка сивихъай галудна, Бидирхана чин чІурна.

– Гъа... гъа... гъа, – авуна Селягъа. – Туькъуьлди яни?

– Туьнтди я, ажеб туьнди тушни. Михъиз кІалханар кана, валлагъ.

– Ам куьне хъвазвай «самопал» туш-е, – авуна Абада. – Ам фирменный эрекъ я. Куьн ятІа, чидани ваз?

Агъ-угъ авуна Бидирхана. Дад масад я лагъана.

– Садаз килиг хъийидани? – лагъана Селягъа. – Де садаз килиг хъия. Ахпа жуван дердидиз вач.

Бидирхана мадни чин чІурна, кІуф кІватІна, вилер акьална, кьил инихъ-а-нихъ галтадна, ухъ аладарна. «Им затІ ятІа я!» – лагъана, гьил жибинда туна. Жибиндай кисе акьудна, пІапІрус ацІуриз башламишна.

– На тембек чІугвазвани? – лагъана Абада.

– Яда... эхъ, яда! – лагъана Бидирхана. – Заз гьакІан пІапІрусри дад гу-дайди туш. За тембек чІугвазвайди я... Лап атІа школада амаз. – Бидирхана, вичин кьил са кьвалалди элкьурна, кьежей мез пІапІрусдивай гуьцІна.

– Квевай инал са стол, кьве скамейка дуьзмишиз жезвачни? – лагъана Абада Бидирханаз. Вич кьванцел кІвалай гьайи хьуьцуьган эцигна ацукьна-вайтІани, кьулайсузвал гьиссна.

– Кьван, кІарас, – лагъана Бидирхана. – Ам гьим хъана вуч ава, кьванце-лай чун ни кьарагъарзава? Инал ацукьдай мажалар низ авайди я, я хзан сагъ хьайиди. Чаз инрал ацукьдай мумкинвилер авайди яни? Хеб хъанай, мал хъанай. Хуьруьн дердияр я ман.

– Квехъ патриотизм авач, – лагъана Абада. – Им вуч гьал я булахдал алайди? Мал-лапаг гьа иник. Дехьнен чна катарайди я. Ктадна и чкаяр... Са ацукьдай чка алач, месела, инал атай заз. Кьве тахта жегъизвачни, кьве мих авачни, вуч я?... Инал са забор ийиз жезвачни? Хуьруьхъ-кІвалихъ рикІ ку-звай касди ам кье аламай няналди ийида, няналди.

– Хуьруьн чка я ман, – лагъана Бидирхана. – Мад мал жеда, лапаг жеда, затІа!

– Рахуникай дад авач, – лагъана Абада. – Итимар амач Шугъула.

Бидирхан Селягъаз килигна.

– Ана амайди ятІа, де сад хцуз, – лагъана Бидирхана. – Сад амна, хьфи-дайвал. Фидайвал зунни.

Селягъ Абадаз килигна. Абада ичІи хъанвай шуьше вичин вилик виниз хкажна, мад амач лугъудай саягъда, ам патав гвай вергериз куткурна.

– Са туьквен авай чка язни туш, – лагъана Бидирхана, гила иштягъ ачух хъанваз. – Фена са кьуд-вад гваз хкведай.

– Хьфена кІвалевайбурукай са кьуд-вад гваз хьша вуна, – зарафатна Се-лягъа.

– Яда, кІвале гьабур авайди яни, – лагъана Бидирхана, гьилер аладриз. – КІвале за гьабур тазвайди яни. Садра ацукьайла са бочка хьвазвайди я за.

Рагъ хуьрелай алатзавай. Булахдин кьилел кьурмишнавай межлис гур-лу яцІа гьатнавай арада, Туларин пеляй гьуз сад хтана. Адак булахдихъди кьез гьерекат квай. Булахдик кІуф кутуна, кьвед-пуд сеферда ял акьадриз, ада кьанихвилелди яд хъвана. Кьве кашаш чІутхвардик кутаз, вичин чиниз яд хьчирна. Кьил виниз хкажай аялдиз тарарин сериндик гургур ацалтна рахазвай инсанар квайди акуна.

– Я халу, – эверна аялди Абадаз, – Абдулагъ бубадин балкІан кьена иниз хтанвай ви гадайри. Вени Тик кьилин цІарай авадарна... Абур чебни, гада-ярни, венингье, венинай хквезва. За Абдулагъ бубадиз абур лугъудайди я. – Аялди хуьруьхъди гьерекатна. Аялрин ванер акьатна.

– Алик! Подожди. У меня нога болит.

– Ничего. Потихоньку спускайся, – лагъана муькуьда.

– Кровь идет, – лагъана мадни ада.

– Это царапина, – лагъана гуьгьуьнай хтайда. – Идем...

Аялар булахдал хтана. Абуру, сад-садалай алатиз, чпин «гьунаррикай» бубадиз ахъайна.

– Ничего, – лагъана Абада, яргълди чугуна. – Мы этому старику нового коня купим. Ешьте, ешьте. Проголодались вы, мои хорошие.

Вичин аялрал кьарувал ийиз, Абада цирпIер яна. Селягъани зил кьаз, «Цирир, цирир» манидик кекаяна.

Лучавай жанавурар хьиз хтай аялри гъа лучавай жанавурри хьиз, суфрадал цициI эяна ва абур мадни, гъа жанавурар хьиз, булахдал яд хъваз атай жунгавдин гуьгъуьна гьатна. Къванцин хура гьатай жунгавдиз фир-тефир чка сал хъана. Ада вич къвалалай гьуз вергериз гадарна. Пуф ацалтна, ам къалин вергера квахъна. Аялри, гьиз, вергериз къванер гадарна. Амма жунгав нуькIни-цуькI хъана. Жунгав хурукай хкатай абуру гила, гьиз, къванер булахдин латаз вегъез, ятар хьичирна. И карди абуруз еке лезет гузвай.

– Ах, вон он! – гъарайна сада садлагъана, чпи дехънен къванцин хура тур жунгав винелди хквез акуна. – Убьем, давай! Вооружайтесь!

Ахпа вири санлай, гилера къванер, лашар-кIашар къуна, ван килеллаз, жунгавдин гуьгъуьна гьатна, хуьруьхъди еримеиш хъана...

– Са хупI яд хъвада, – лагъана Абада, са гьил чиле атIумна.

– Ацуьк, ацуьк. Вун ацуьк, – лагъана Селягъа, вичин патай хатур авун яз, яд авай гьвечIи бидондиз гьил авуна. – Яд инал алачни. Алачиз хъайитIа, ам за гьидачни.

– КIуф кутуна хъваз кIанзава заз, – лагъана Абада, галтад хъана кьарагъна. – Шу-гьул булах-дииик кIуф кутуна.

Абад кьарагъна, и пад, а пад ягъиз, булахдив агатна. «Гье-гье-гье! Булах, булах...», – гафунин кьатI сиве амаз, Абад, кIвач эцигай къван элкъвена, латаз аватна. Булахдал къвезвай дишегълийар акъагна хуьурена.

Бедендал саки кьве метр кьакъанвал алай Абад, ваннадай янавай мал хьиз, ятар кIвахъиз, латай эхкъечIайла, дишегълийрин хуьруьн генани кIеви хъана.

– У вас совести нет! – гъарайна Абада, мез пелтек яз, латан са патал алай чебкъендал гьил туькIуьрна. – Неужели нельзя поставить здесь большой камень? Это что?

– Чун урусар туш, – лагъана Хушмариди, – чахъ галаз урусдал рахаз. – А чебкъендин кьерех ханваз, квар булахдик кутаз тежез акурла, за, гъана, эцигайди тир а чебкъендин хана кумачир а патал а тике. Ваз кIвач эциг лагъана эцигначир къван за ам анал. Дуьз чкадал эцигдай жуван кIвач. Кьве вил буьркьуь жедалди хъвадачир.

Абад, гьуд къуна, Хушмаридин вилик атана.

– Алат залааай! – лагъана Хушмариди. – А гьутар гваз жуван папал вач.

– Патриотизма у вас нет! – гъарайна Абада, гьуд юзуриз. – Хуьруьн кадри авай ксар амач. Инал са чIапIен эцигиз кIанзамач. Ам гьикъван гагда ийидай кар я? – кълухъди жез, виликди жез, къвазна Абад.

– Патриут вун авайди вуч я? – лагъана Хушмариди. – Хъивегъиз латариз аватзавай. Валай хъсан патриут жедани? Эциг ман жува. Вуна, гъана, са хъсан къван вучиз эцигдач?

– Хуьре итимар амач, – гъарайна Абада. – Бессовестные! Итимар авай хуьрел... булахдал и гьал жедачир. Дорожить надо своим селом. Понятно вам. Дорожить!.. Хкатай са пад хьийидай бур туш. Тфу квез!

– Агъ, агъ! – авуна гъарай-вургъайдин ванцел атай Селягъа. – Къала инихъ хъша вун, – лагъана Абадаз. Абад, шалвардин пад къуна, вичихъди ялиз кІан хъйи ам, калтад хъана, алукъна. Къилел алай тІес алатна, авахъиз-авахъиз фена, латалай алахъзавай це акъвазна.

– Вууув, идаллай гъал аку, – лагъана Сейрана, ярх хъйи чкадила сакІа-ни вичивай къарагъ техжезвай куъруъ яцІу Селягъаз килигна, – кІвачел акъ-ваз тежезвай. Аялрин вилик дарс гуз ахпа им гъикІ хъфидатІа?!...

* * *

– Яда, зун чукІул хци хъийиз булахдин къилеллай къванцив агатна, гъаниг гвайди тир, – лагъана Эрзихана вичин папаз. – ЧукІул завай гъа рехи къил алайда къачуна, къванциз яна къейхци. За жуван гъилевай чукІул гъа-дав вугудайди тирни. Заз абуру, гила, шишер ядай як куъли ийиз къачурди хъиз авай-е. Ахпа, чукІул гъиляй гадриз, ам нубатралди тарце акІуриз, къу-гъваз хъана къейхвар. Гена са арада чукІул, тарцелай алатна, рекъел гадар хъана. Рекъел гадар тахъанайтІа, михъиз барбатІай зи чукІул абуру. Абурун гъиляй ам гъакІни ахкъат хъувурди лагъ вуна. Зи гъабурухъ галаз вуч алакъа авайди тир тахъайтІа.

– ЯтІани жува къил къадачир вилер алахънавайбурун. Зун, гъабур атайла, гвахъна хкъведай жуван кІвализ, – лагъана папа.

– Я кІвал чІур тахъай дишегъли эхир, заз вуч чидай чукІул хци хъий-из акъвазнавай зи далуда капар атІумардайди... Къве машиндавай инсанар хтанвай. Еке, багъа машинар тир... Урусдал рахаз. Шикиларни яна гъанрин... булахдин. Зи шикиларни яна. Чапаев я лугъуз. Зун санизни тефей гъа дахдин ухшар я лугъузвай. Зи спелрал къейхвар михъиз ашукъ хъанвай. Чпи атІа аниз, интернетдиз акъудда лугъузвай зи шикил.

– Пагъ, вазни лап шад хъана михъиз, – лагъана папа. – Абур чаз акурди я фидайла. АтІа куъгъне калхуздин кантурар алай чкадал эвичІнаваз. Гъанал чеб-чпихъ галаз рахаз, са вуч ятІани аялриз лугъуз, къалуриз. Чаг рахайди туш. Чаз гъич саламни тагана, ахкъахна, гъа булахрихъди атайбур я абур. АтІа къейи Абад чидачирни-е ваз и рягъмет хъай Шагънисибан? Шагънисибанбур тушир-е абур. А Абадни Кевсер. Абур ада хвейи вичин къейи стхадинбур тир лугъудай-е. Гъада хвейивиляй абуруз Шагънисибанбур я лугъуз-звайди ялдай. Кевсерни амаиди туш. Амни къена шумуд йисар я.

– За абур урусар ятІа лагъанвай сифтедай. Къилер хъипи папар-аялар галай. Ахпа чир хъана. Яда, чебни, аяларни урусдал, урусдал рахаз. За лугъун-ни авуна чпиз, ядаяр, ибуруз лезги чІал вучиз чирзавач куъне, абуруз лезги чІал чир ая... Чпизни лезги чІал чизвайтІани чидачир къейхвайриз... Инаг гъа чпиз акурвал ама лугъузвай сада-садаз урусдал. Аялриз, папариз къа-лурзавай гъар са чка. Дегиш хъанвайди анжах са затІ я лугъузвай чпи-чпик. А булахдин къилелай элкъуърна чІугунвай ракъун сетка. Бес, гъам алайди тушир лугъузвай.

– Сетка анал ви рягъметлу дахди элкъуърайди ви рикІелай алатнавайни, вуна ам гъакІ тирди лугъун вучиз авунач абуруз? – лагъана папа. – Чир хъу-рай лагъана...

– Чпин дах еке патриот тир лугъузвай а къил гзаф рехида. Гъар гатуз хкъе-далдай чпин дах хуърел къил чІугваз. Бязи вахтара чебни галаз. Шугъул бу-

лахдал къведалдай. Чеб аялар яз, чпин рикел аламалда. Гъабур гъахътин халис ватанпересар тир лугъузвай.

– Гъа къейхваяр, – авуна папа, – тахъана чпиз вуч ава. Ватанперес ви члехи буба тир лугъуз хъаначирни вагай абуруз. Берлиндал пайдах къяй. Чпинбурни гъа чеб хъиз ваъ. Гъарамдай цай акъудиз. Бубайрив а чавара а кефер, чпивни гила и кефер. Заводар, фабрикар гъиле гъатна... Патриотар. Эхъ, халкъдиз, хуъруъз зурба аламатар авурбур я лагъ чеб. Къей рекетар. Къачагърин девир атана, къачагъриз еке кефер хъана лагъ... Эхъ, дуънья гъа къурвал къун хъана физва. Чан акъатуй чуънуъхиз, тарашиз тежердан, тахъайдан. И чун хъиз авайдан.

Паб итимдин чиниз килигна. «Гила, анегъ, килиг, – лагъана ада. – А спелдин хел хъиз, а ви чин канайтла, вучдай вуна? Вилиз цай хъченайтла, вучдай?! Гъил къуруй вичин. Спелдик цай къгъай. А вал капар атумрай аял, за ам вич къуна гъа лата твадай, валлагъ. На вуч лугъузватла, на... Урус чалал рахаз за чпин бубадиз чирда лагъ. Кицин гурцулар».

– Завай, хъипер рекъимир, ядаяр. Аллагъди бала гуда. Хъипер рекъидайди туш, «не трогайте их» лугъун хъана абуруз. Низ чидай, къулухъай атана, капар атумардайди. Латаз вегъидайди... Заз аялрикай хъел атанвай чал чир хъайила, мез-гъвел ягъиз башламишна абур.

– Абадчик! Бубашка наш! – лагъана эверна а зупа хътинда аялдиз са миллимвилелди вичин патав. – Ту овцу бей. Отгони еъ подальше. На, возми палку, – лагъана, адав тарцив агуднавай зи лаш вугана. Аял залай алудна. Ахпа заз, ацурна, са истикан эрекъ гана. Мад зани амнач. Ма хъана акайла лагъана.

– А чиниз цай ягъай гъилер хайиди ам гым тир абурукай? – лагъана папа. – Жуван чиник цай къгъиз тадай инсан жедани?!

– Яда, абур вири алатнавай. Чеб рулдихъ галайбур я лугъуз, а къведа артух хъвазвачир. Муъкуъбуру, цаз, хъвазвай. За и пипрус сиве турди... А пи-сягъ хътинди авай-е? За спичкадин къал акъудна, цай къдалди, ада вичин зажигалка акъудна. Ахпа къейхци, са гъилив анихъай зи къил къуна, вичин зажигалка зи спелдин кланикди гъана. Чухун ни акъатна, и чин ифей хъиз хъана заз зи. Спелдин хел кайиди чир хъана заз. Тадиз, чин хъуткъунарна, къил акъуд хъувуна за адан гъиляй.

– Ягъсуздин а ягъсузвал аквадани садра ваз, – авуна папа. – Ви спелрик цай къадайла, а муъкуъбур къенвайни? Ам вуч къелет я гъабуру къванни лагъаначни?

– Яда, абурни гъанал, – лагъана Эрзихана. – Атла къилевай клирид тарцин тан твек-твекна... Тапанчайрик ван кутуна, гъа анал...

– Вув! – авуна папа. – Им вуч девир я? Инсанар икъван къиляй акъатдани?.. Гена Аллагъди вилик вуч хканатла...

**Агъадаш
НАГЪМЕТУЛЛАЕВ**

ТУБКЪУЛ ГЪАКЪИКЪАТ

(Гъикая)

Юкъван школада келдай береда Мемесил бедрягъ аял тир. Адан кутугсуз рахунрикай, сарсах амалрикай неинки таяр-тушер, гъатта малимарни икрагъ хъанвай.

«Мели, Емея, твоя неделя, – лугъудай адаз юлдашри нубатдин сеферда чурун тавур ихтилат кудурла. Гъи чкада «ЧП», нагъакъан кар хъайитла, гъана Мемесилан гъил, шериквал жедай. Анжах тахсир вичин са чавузни хиве къадачир – «акунач, чидач, зун туш» – гудай жаваб.

Са сеферда рагъ алай юкъуз, демекдай какаяр чуьнуьхдайла Мемесил гъиле гъил аваз къуншиди къуна. – «Зи какаяр вахце, абур къуьртлуь вечрез ку-тазвайбур тир», – лагъайла, «ваз къай фенвани, какаяр гъинай, зун гъинай», – жаваб гана къил баштаннай Мемесила. Мад сеферда школадиз ам хуьчлуьк кацин шенпи кутуна атана. – «Бакара атайтла лугъуз жеч», – фикирна Мемесила. Тарсуна малимди доскадал эвер гайила ада тадиз шемпидин къвала туб эцяна. Лал къенвай классда бирдан ажайиб, къариба ванер-сесер гъатна, келзавайбуру тар хайи хъверна, классда адетдинди тушир гъулгъула гъатна. «Зун иеси туш», – лагъана Мемесила тадиз шемпи суьредин юлдаш Ильясал вегъена. Амма язух гъайвандиз вичин халисан иеси вуж ятла чизвай, гъакинай ам элкъвена мад Мемесилан къужахдиз хтана. Ученикдин уюнбазвал раиж хъайила малимди адаз келелай туьнбуьгънай.

«Закай летчик хъайила за самолет хуьруьн къилихъ галай тик тепедин куклани куклвал ацукъарда, къуй хуьруьнбуруз чир хъурай Мемесил вуж ятла, квезни, гадаяр, булдалди катацияр жеда», – туп ядай кефияр къумбар береда Мемесила.

«Ягъиз тежедайда еке къван къада, – рожденный ползать летать не может», – зарафатдин тав кваз лугъудай Ильяса. Пагъ, ихътин ихтилатар ван хъайила Мемесил хъиле къиб хъиз дакурдай, Ильясни душман къван таклан жедай адаз.

«Лагъ кван вучиз закай пилот жедачтла? Буй авачни, къуват квачни, киклиз чидачни?» – элкъвешдай ам дамбул хутар хътин вилер экъисна хъиз, Ильясал.

«Цавара лув гун патал киклиз чир хъун алакьун туш, чирвилер, дерин чирвилер герек къведа», – тагъкимардай Ильяса.

– Ви кьатГунрай захь чирвилер авач, яни?

– Гьахь лагьайтГа ваъ, авач, ви чирвилер арабачи хьун паталдини бес жедач.

Суьредин юлдашдин патай ихьтин саташмишвал Мемесила гуьзлемишнавачир.

– Я кьейхва, Ильяс, – хьел кваз башламишна Мемесила, – ты совсем совесть потерял, вуна заз несятар гумир, чакай вуж вуж ятГа виридаз чизва. Зи чирвилериз кьимет авач, кЈелна, кЈелнач, алахъна, алахънач кьимет пуд я, ви кьудар, вадар тапанбур, фашалбур я, килигда зун ви алакьунриз экзаменар вахкудайла.

– Вун зи кьайгьуда жемир, жуван жаваб це, Мемесил, – гаф сиве амаз рахун кьатГна Ильяса.

– Заз экзаменрихъай кЈусни кичЈе туш. Экзаменриз зун накъни кье ваъ, школадиз феи сифте йикъарилай гьазур жез хъана. Вун шагьид я, Мемесил, зун гьич са тарсуникайни сеbeb авачиз хкечГнач. Малимрин тапшуругьар за тамамвилелди кьилиз акъудиз хъана. Зи кьиметар гьакьикъибур яни, фашалбур яни за экзаменда субутда.

Ильясан рахунри Мемесилаз ифей сачунал яд иличай хьтин таъсирна.

«Яраб Ильясанбур дуьз гафар ятГа, тахъайтГа тапанбур? Бес зун, зи школадин йисар, зи чирвилер, зи малимар. За и йисара виле акьадай вуч авуна, зун квен иеси я», – уьмуьрда сифте яз Мемесил яргьал ва перишан хиялри тухвана.

Ингье капунал алай хьиз аквазва школадин йисар. Мемесил мукьвал-мукьвал сеbeb авачиз тарсарикай хкечГдай, школадиз кьелем-дафтар гвачиз, чкЈай гьалда аваз кьведай, тарсуна малимди тарс ахъаюн патал доскадал эвер гайила кьудгъунна кьарагъна хьиз «гьазур туш, кьведай сеферда хьурай», – лагъана ацукьдай, гуьгъуьнлай, танафусдиз экъечГайла – «заз тарс яд галайди хьиз чизвайди тир, анжах просто» тарс ахъайдай ашкьи авачир», – лугъуз юлдашрин вилик туп ядай. Мад сеферда Мемесил тарсунай цуькЈ жедай.

«Я кас, ша чна Мемесилаз артух басрух гун тийин машах я ман, бубадиз авайни авачир сад, кьукьмада акьада, ам чЈехи хъайила, уьмуьр анжах башламиш жезва», – лугъуз хъана кьадарсуз регьимлу малимди. Ахьтинбуру тарсуниз гьазур тушир Мемесилаз кьвед фикирда кьуна журналдиз пуд эцигдай. – «Мемесилаз килигна класдин умуми шикил чЈур тийин», – лугъузвай абуру.

...Школадин йисар сад-садан гуьгъуьналлаз кьез алатна. Мемесилакайни гила чЈехи класрин ученик хъанвай. Адан амалар, хесетар, уьмуьрдин тегьер аквадайвал дегиш хъанвай, амма кЈелунив гатГумзавай кьайда гьа виликанди тир. Пелез стГун гьекь акъуд тавуна чантадиз кьезвай пудрикай адаз гила гьяз кьезмачир. – «Галайбуру кьудар, вадар кьачурла зи кьимет гьамиша пуд я, вучиз»? – суаллу тир Мемесил, иллаки суьредин юлдаш Ильясан агалкъунри Мемесилав кьарай вугузвачир. Школадин дамах, кЈелунай зайиф аялрин умудлу куьмекчи-даях тир Ильясан кьастунин кЈевивили, кьилихрин кьенивили, зигъиндин хчивили вири гьейранарзавай. Мемесилаз лагьайтГа гьа и лишанри яцраз яру пенцЈ акур хьтин таъсирзавай.

«Аку-е шикил школадин Гьуьрметдин кьулунал хъайила, тарифдин грамотаярни, гьатта кьиметлу пишкешарни мад кас амачирди хьиз Ильясаз

гузва. Вучиз? Вуч себебдалди», – лугъзува Мемесила. – «Райондин, республикадин олимпиадаирин гъалибчини гъа-гъа «цлумух» я лугъуда. Низ чида ятIа, зун, месела, кIусни агъазвач».

Мемесилаз акI тир хьи, гуя Ильясаз малимри кьиметар хала-хатурвилелди, арада чирх-чирвал аваз, чарадан эмир-тапшуругъдалди эцигзава.

«Захъ умудлу я халу хъанач, я ими», – ухът аладарна хъиз, лугъзува Мемесила, дахдиз чидайбурни са гафар я: «кIела, бала, кIела». – Зи квез я кIелун эцигзавайди гъамиша ягъи хъайи пуд тирла. Класс жуванбурузни патанбуруз, хайибурузни тахайбуруз пай хъанва. Тенпелринни, женжелрин халис девран алукунава».

«Ваъ, татугайвилерал эхир эцигна кIан я», – лугъзува Мемесила. РикIел школадин ракIарин кьилихъай чIехи гьарфаралди кхъенвай гафар хквезва: – «Гьар са ватандашди гъахъ патал женг чIугуна кIанда».

«Рахун авач дуъз гафар я, зунни гъазур я экечIиз женгиник, амма гьикI, квелди, нихъ галаз» – къам чухвана хъиз, фикирдик акатзава Мемесил. – «Гьар гьикI хъайтIани эглешна виже къведач», – къетIна гадаци.

Къарикай са юкъуз пакамахъ фад, гъеле мичIизмайла, Мемесила школадин жугъундилаи цегъре хъиз хкадарна канциляриядай классдин журнал чуънуьхна, ахпа ам шейтIандинни шак текъведай са чкадиз гадарна.

«Къачуда вуна гила, Ильяс, кьизилдин медаль», – ажугъдивди лугъзува Мемесила. – Гила куъне, гадаяр, кьил акъуда низ гьихътин кьиметар авайтIа, малимризни им тарс жеда, къуй виридаз са виляй килиграй».

Амма Мемесилан чIуру ният кьилиз акъатначир. Школадин «сышикри» са куъруъ вахтунда журнал жагъурна. «Цегъ тIуърдан кьилел цIай ала», – лугъуз гъарагъиз хъайи Мемесил са геренда табдил хъана амукъна. «Тади къачун тийин, артухан гьерекатар герек къвезвач», – пIузаррикай хъиз мурмурузава ада. Экзаменри вири вичин чкадал хкида, гьардаз къвезвай кьиметни гуда.

...Юкъан школа акъалтIарнавайбуру акъулбалугъвилин аттестат патал бубалухдин тарихдай имтигъан вахкузвай. Сифтегъанбурун кьифледик кваз классдиз гъахъай Ильяса билет къачуна гъазурвал аквазвай. Мемесилни гьерекатдик квай. Ада къецедай рикIинин хъиткъердай Ильясал къетIен гуъзчивал тухузвай. «Килигда зун ви алакьунриз, им тарс туш гъа, госэкзамен я», – гъелегъ къадай жуъреда лугъзува Мемесила.

Ильяс жаваб гуз экечIна. Декъикъани фенач «буюр, муъкуъ суалдал элячIа», – ван къвезва Ильясаз экзаменатордин – «Ватандин ЧIехи дяведа советдин халкъ гъалиб хъунин чешмеяр», – кIелзава Ильяса нубатдин суал.

«Ун, дикъетдивди яб гузва, ахъая кван абур вуч «чешмеяр» тиртIа дяведа гъалиб хъайибур», – кьиф къаз гъазур хъанвай кац хъиз акъвазнава ракIинихъ галай гуъзчи. – «Чизвач, яни?» – къарай атIанва «экзаменатордин». Зарар авач, тIебии кар я. За лагъанай, экзаменри вири вичин чкайрал хкида, гьардаз къвезвай кьиметни гуда. Къачу, Ильяс, жуван тум галайди, ахлад кIвализ, чирвилерин къайгъуда гъвечIи чIавадай хъана кIанда», – айгъамдивди куътягъна вичин нагъил Мемесила.

Гъа и макъамда Ильяса кIусни къалабулукъ квачиз, фасагъат урус чIалалди, инанмишвилелди билетдин къвед лагъай суалдиз атIай тамам жаваб гузва.

«Бесрай, аферин, ваз гаф авач «отлично», – бирдан, ахварай хъиз раќИнин хъитќърдай ван къвезва Мемесилаз. – «Яъ, акъваз, акъваз, ина вуч хъанай», – тешвиш хъана «гуъзчи». Адаз мад Ильясан жавабдихъ яб акалдай са игътияжни амачир. Ѓа са вахтунда вич магълуб хъайидини гададиз хиве къаз кІанзавачир. Са шумуд декъикада ам чІал къур хъиз кисна акъвазна.

«АќАм аку, – раќАрин хъитќърдай гиманлудаказ столдихъ ацукънавай дишеѓлидиз килигзава Мемесил, – къилин тахсиркар ѓам я. Я хала я, я эме Ильясан. Жавабни ѓада шпаргалкадай списатиз тунвайди я».

Бирдан Мемесилан гиманлу фикирар ѓа къакъан буйдин, рехи чІарарин дишеѓлиди мукІратІди хъиз атІана. «КичІе жемир, бес я раќАрихъ акъвазайди, буюр, ша вилик, нубат види я, билет къачуна жуван ѓазурвал аку, Мемесил», – секин, милайим сесиналди лугъзува столдихъай Ильясан «халади».

«А-ѓан, къукъмада акъуна, сифте регъят билет Ильясав къачуз туна, гила зун кІеве тваз кІанзава, акунани? Хуш раќтарвилелди гатІунна шак элядиз кІанзава», – теспачавилелди килигзава Мемесил дишеѓлидиз.

Эвел къилияй экзамендин билет къачудай ният авачир. «Артух жуваз басрух гуникай файда авач. Къуй эциграй заз ѓамиша хъиз са пуд. Зун рази жеда. Пуд «неуд» туш къван, юкъван къимет я, удовлетворительно», яни рази жедай къимет», – вичи вичикди веревирдзава Мемесила.

Амма Ильяса къачур вадалай гуѓѓуъниз адан фикир михъиз дегиш хъана: «зун адалай кІусни усал туш, къвезвай къимет зазни гурай комиссияди», – къетІна ада ва эркиндаказ столдал ѓил ярѓи авуна.

Билетдин суалар Мемесил патал неинки гуъзлемиш тавурбур, ерли таниш туширбур хъана. «Чизвай, аян тир виридалайни четин билет зун патал тунвайди. Восстанияр, революцияр... лаѓ гила ибур мус, вучиз хъанатІа. Зи рикІел затІни аламач. Яѓи хъайи «2» атана, гада, зи къилел ацукънава, бедламдикай ѓикІ къутармиш жен? Мегер зи намусдивай им эхиз жедай кар яни? – Ѓаргаѓ меслят хъайитІа!» – бирдан цІийи фикир къвезва къилиз Мемесилан.

– Ѓуъсейн малим, – чинеба, патанбуруз ван текъведайвал, япал сив эцигна лугъзува Мемесила тарихдин тарсар гайи малимдиз, – ша чун меслят жен, куъне заз къе жаваб гун тавуна къимет эцигда, чІехи, ѓвечІиди лугъзвач, зун гайи къиметдал рази я.

Комиссиядин членрин вилик къакъан буйдин, къуватлу къуънерин, аќАй яќАрин гада акъвазнава. Адаз жеѓил жавандиз хас тир вири лайихлувилер, акунар ава, амма авамвилини руьѓдин кесибвили ам къе ахлакъсузвилини даѓардин къилел ѓанва. Мемесилаз акІ тир хъи, алай аямда вири шейэр маса гуз къачуз жеда, ѓатта тарс гайи малимдин яѓ, намус, вижданни.

Ученикдин сивяй и гафар ван хъайила Ѓуъсейн малимдин чин къекъифна, бедендик фул акатна, ада вич комиссиядин вилик беябур хъанвайди хъиз ѓиссзавай «Яраб галай юлдашри закай ѓихътин фикирарзаватІа?» – хияллу хъана малим. РикІел тарихдин факультет яру дипломдалди акъалтІарна хайи хуъруъз хтай сифтеѓан йисар хкъвезва. ТупІал малимдин рикІ экуъ къастаривни мурадлив аќІанвай. «За зи вири уъмуър акъалтзавай несилдиз ватанпересвилини инсанпересвилини тербия гуниз бахшда, кІелзавайбур

тарсарай гуьгъуьна амукъ тавун патал галатун тийижиз зегъмет цIугвада», – лугъузвай Гъуьсейн малимди. Амма, гъайиф хьи, гъакъикъатдин уьмуьр циф алайди, рикI тIардайди хъанай.

Кеспидив эгечIай сифте йикъарилай малимдинни школадин директордин арада мукъвал-мукъвал чуьруькар, зидвилер жезвай. И татугай гъаларин себбкарни асул гъисабдай Мемесил тир. «КIелунра вири предметрай акакъзавай ученикдиз бубалухдин тарихдай къвед атун тажуб жедай кар я», – наразивал къалуриз хъана Гъуьсейн малимдилай школадин регъберди.

«Тажуб жедай кар авач, юлдаш директор, за къимет кIелзавайдин чирвилериз, алакьунриз ва алахьунриз гузва, абур Мемесилахъ авач. Гъавилай педагогикади истемишзавайвал ученикдин чирвилериз къвезвай къимет гун лазим я», – лугъуз хъанай жегъил малимди.

Алатай уьмуьрдин лепейрилай гъакъикъатдал хтай Гъуьсейн малимдиз комиссиядин членрин вилик чиле акIурай хак хъиз акъвазнавай Мемесилан кIалуб акуна.

– Зи жаваб гъихътинди хъун лазим я – суалзава малимди вичи вичиз. – Шаксуз Мемесилан намусдик хкуькьун заз кутугнавач, – лугъузва ада, гъа са вахтунда герек чкадал, герек вахтунда чин къун тавуна суалдиз атIай жаваб гун зи буржи я».

– Савда, – лугъузва Гъуьсейн малимди Мемесилахъ элкъвена хъиз, – мал-девлет, яр-емиш къачудайла, маса гудайла кутугнава. Амма къе чун гъафте базарда ваъ, госэкзаменда ава, комиссиядин членри къилди ви чирвилерин дережадиз къимет гун лазим я, къвезвай къимет. Им сад, къвед лагъайди, ваз чидачтIа, уьмуьрда пулунихъ къачуз тежедай, чпихъ къимет авачир шейэрни ава. Акъвазвайвал, ваз абурун эксиквал, къитвал ава. Хиве къазва, инал чи, малимрин, тахсирни авачиз туш. Авайвал лугъун, им туькъуьл гъакъикъат я, зерени я кухтаз, я хкудиз тежедай. Экзамендиз гъазур туштIа, ахлад кIвализ, къимет ваз къвезвайди эцигда чна. Жуван метлебсуз кечирмишай йисар архайиндиз веревирд хъия, къведай йисуз белки вуна акьулла, савадлу жен.

Шиират

Ражадуллагь
САЛМАНОВ

ТИАЛ ГЪА ТИАЛ ЯЗ АМАЗМА

(Шиирар)

БАХТ

Эй тебиат, авач валай гуьрчег затI,
Вун я гуьрчег авурди зи гъилин хатI.
Вуна гана хци рикIни келле заз,
Вуна гана таза фуни шуьре заз.

Тебиат, вун гуьрчегни я, зурбани,
Вун зун хайи дидени я, бубани.
Сагъ чан аваз хъсан уьмуьр гъайи заз,
И девирдин экуь бахтар гайи заз.

Зун шад я кье вуна гайи уьмуьрдал,
Твах вуна зун гъа икI шаддиз эхирдал!
За дамахда, тебиат, вал датIана,
Лацу чарчел гъа ви шикил атIана.

Фена чилин къатариз зи дувулар,
Атана зи метIел гъвечIи хтулар,
Дигмиш хъана зун пIини хъиз къелемдал,
Дамахзава за зи лезги алемдал.

Тебиатди ганвай гуьзел бахт я им,
Зи уьмуьрдин чIагай гуьзел вахт я им.
Зун хъиз куьнни бахтлу хъурай, инсанар!
Квехъ виридахъ хъурай чIехи хзанар!

ТІАЛ

Къве йис тамам хъанвачир,
Зун дуъньядиз акъудна,
Къурбанд хъайи Аллагъди
Завай буба къакъудна.

Азиятар хъана бул,
Хвена хайи дидеди,
Адан зегъмет акурла,
Ван авуна келледи.

Ксун тийиз йифера,
Ийиз хъана хиялар:
– ГъикІ экъечІда кІеверай? –
Лугъуз етим аялар.

Фена хуъруън данайрив,
КІвачел шалам алуКІна.
Ягъайла кІвач шаламри,
Шехъдай чуълда ацукъна.

Марф къвайила марфади
Хъуътуълардай шаламар.
Накъвар алаз вилерал,
Хъийидай кар давамар.

Лугъуз тежез дидедиз,
Чаравачиз къугъвадай.
Такуй лугъуз кІвачер зи
Тадиз месик кутадай.

Къарагъайла экуънахъ,
КІвачер жедай даКІуна.
Фидай жуван кІвалахдал,
Шаламра кІвач хтуна.

Кхъидай за къванерал,
ЧІалар жуван тІалдикай.
Авач лугъуз гъич са кас,
Хабар къадай гъалдикай.

Фена вахтар алатна,
ТІал гъа тІал яз амазма.
Гида яшар хъайила,
Азаб чандиз чІугъазва.

КІАНДА ЧАЗ

Рагъ кІанда чаз, кІанда хайи дидеяр,
Чун цуьквер хьиз акъуднавай майдандиз.
Акьалт тавуй гьич гьуьлерал лепеяр,
Я тІурфанар зиян гудай инсандиз.

Рагъ кІанда чаз, кІанда хайи дидеяр,
Кефи тахаз лайлай ягъай кьепІинихъ.
Секинарда ада гьуьлуьн лепеяр,
Икрам ийиз, чин элкьуьрна ракъинихъ.

Рагъ кІанда чаз, кІанда хайи дидеяр,
Ракъини хьиз чим гайи чи беденриз.
Чан эцигна хвейи чпин невеяр,
Дурум гайи душмандин цІун цІелхемриз.

Рагъ кІанда чаз, кІанда хайи дидеяр,
И бахтавар экуь дуьнья къалурай.
Хунун перем, гьилераллаз бегълеяр,
И чилин шар инсанрив икІ ацІурай.

КУЗВА

Кузва чилер, кузва тамар,
Гьуьлерни кваз кьуразва.
Рекъиз инсан, рекъиз гъайван,
Ракъарни кваз цІразва.

Им вуч цІай я галукъайди?
Дуьньяд эхир жезва жал?
Вучиз дуьнья чІур хъана икІ,
ЧІуру патахъ ийиз ял?

ЦІай куькІуьнна кузва чилер,
Рекъизва халкъ ажалсуз.
Рекъизва чан алай къванди
ЦІун ялаври хабарсуз.

Кьурурзава гьуьлер, вацІар,
Ядни тазвач хъвадай чаз.
ЦІун хура тваз кузва вири,
Тазвач чка къадай чаз.

Я дуьнья, вун вуч паталди
Халкъ авурд я Аллагъди?
ГузватІа це чаз шад уьмуьр,
Ачух, ислягъ, мублагъди.

РАГЪ КІАНДА, РАГЪ

Рагъ кІанда, рагъ, гьуьл кьурурдай дерин тир,
Рагъ кІанда, рагъ, чил кьурурдай серин тир.
ЭкъечІавай цуькверизни кІанда рагъ,
Рагъ тахъайтІа дигмиш жедач дигай багъ.

Рагъ тахъайтІа дигмиш жедач чумалар,
Рагъ тахъайтІа ичІи жеда чувалар.
Рагъ кІанда, рагъ, чан алай кьван затІариз,
Рагъ тахъайтІа аватда чун яцІариз.

Инсанарни рекъида рагъ тахъайтІа,
Емишарни ктІида рагъ тахъайтІа.
Рагъ кІанда, рагъ, кьакъан дагъдин кІукІ кудай,
Инсан патал уьмуьр яргъал тухудай.

Ракъин нурар кими тахъуй кьилелай,
Ават тавуй нагъв инсанрин вилелай.
Рази я чун Аллагъди чаз гайивал,
Авурай чаз вичин рикІиз кІанивал.
Къиникъни хуьн вири адан гъилева,
Ирид кІарцІин Аллагъ буба винева.

Талашият

РИЗВАН РИЗВАН-РИН

СТІУР ДАЛАГЪ

(Тарихдин драма)

ИШТИРАКЗАВАЙБУР:

СтІур Далагъ – XII-XIII асиррин лезги шаир, 30 йисавай дагъви.

Низами Генжеви – машгъур шаир, 60 йисавай шегъерви.

Аяр – СтІур Далагъан яр, 20 йисавай генжеви руш.

Марá – Аяран рикІин дуст, 20 йисавай шегъерви руш.

Арчан – СтІур Далагъан дуст, 30 йисавай дагъви.

Мазани – СтІур Далагъан хванаха, áхийрин регъбер, 40 йисавай генжеви.

Шафрут – Генже шегъердин къази, 50 йисавай итим.

Аскерар, дагъвияр, шегъервияр.

Драмада къалурнавай вакъияяр
XIII лагъай асирдин сифте паюна кыле физва.

Низами Генжевидин «Вун авачиз» гъезел
ва адан «Хемседин» бязи чІукар
лезги чІалаз элкъуьрайди
Ризван Ризван-Рин я.

САД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

Генже шегърдавай квалин утагъ. Анин са пата винел къуд симинин чуьнгуьр эцигнавай са члехи сандух, муькуь пата къацу суфра эклънавай секуь ава. Суфрадал, къенез ширин шербет цанвай къенчлелбин кутар, жуьреба-жуьре майваяр авай гимидин сини ва къве цлел эцигнава. Яру-цару халичадал вегъенвай гъвечл хьуьцуьганрин винел лацу чуха алай Стур Далагъ ацукънава. Квачераллай мягъсерар чулавбур я. Адан вилик асклан гъача ква. Анал ахъйнавай са ктаб ала. Ракъинин экуь нур дуьз гъа ктабда акъазва.

САД ЛАГЪАЙ ШИКИЛ

(Стур Далагъ ва Арчан)

Стур Далагъ: Исятда иниз зи риклн дуст Арчан къвервал я. Пара виклел гъ кас я и Арчан! Гила са шумуд йис хъанва, чун къведни, Стурай акъатна, и Генже шегърдиз атана. Арчан, дугъриданни, кичлелвал течидай итим я. Адаз и Генжеда авай къван дустар завай гъисабна куьтягъиз жезвач! Дустар авайдахъ, гълбетда, душманарни жер къван я. Агъ, душманар хъаначиртла, вуч хъсан тир!

(Са къадар фикиррик акатнаваз, асклан гъачадаллай ктабдин къве-пуд чар элкъуьрда. Ван алаз клелда.)

Стур Далагъ: «Зегъмет патал чун гъа иниз атайди я, Буш гафунин гълални ина атлайди я!» Ибур члехи шаир Низами Генжевидин члалар я. Ам зи несигъатчи ва умуд квай арха хъанва. Шумудра лагъанай за Арчаназ, чира жуваз фарс члал, вавайни Низамидин кагърабадиз ухшар авай ширир клелиз хъурай! Чирнач хъи, чирнач! Гила, атана, мад завай тлалабда...

(Тади кваз, везнейрив члагурнавай вили чуха тандал алай ва квачерал шуьтруь тумаждин чекмеяр алуькнавай Арчан къведа. Адан юкъва гимидин къакъара тунвай гапур ава. Стур Далагъ, квачел къарагъна, адан вилик фида. Ада дустунин гъл къуна, ам вичин хурув агудда.)

Арчан: Вун гъуцари хуьрай, чан Далагъ! Чун инай Стуриз хъфейла, за анавай чи хуьруьнвийриз лугъуда, вакай гъихътин члехи ва камаллу алим хъанватла. Мус атайтлани, заз ви вилик са ктаб алаз аквада. Ам зи рикл алай шейх Низамидин калам яни?

Стур Далагъ: Гъадан ктаб я. Ам халис сирерин хазина я хъи! Ана авай сирерикай сад шаирди чазни ахъайзава. Ваз чидани, чун, инсанар, и дуьньядал вучиз алайди ятла? Яб це, шейх Низамиди гъикл лугъузватла!

«Зегъмет патал чун гъа иниз атайди я,
Буш гафунин гълални ина атлайди я!»

Адахъ «Сирерин хазина» тлар алай ва уьмуьрдин мана-метлеб лап дериндай къалурнавай са ктаб ава. Ам гъикъван клелайтлани, зун тух жезвач!

Арчан: Къваза кван, я чан Далагъ! Уьмуьрдин лап кар алай мана-метлеб – кланивал я. Жув клани ва жуваз клани са гъуьруь-пери хъанайтла, за зун халис бахт авай итимдай гъисабдай. Белки, жеда жал, гъа ваз хъайивал!

Стпур Далагъ (*зарафатдалди*): Вуна закай зарафатармир! Ви юкьва авай гапурдизни килиг тавуна, за вакай гъа алай чкадал къах ийида. Мад ваз чизва хьи, зи гъилера гъихьтин къуват авайди ятIа!

Арчан: Чизва, чизва! Зи рикIел алама, вуна са гъуд пелен юкьваз вегъейла, пехъи хъанвай къве йисан жунгав карвансарадин гъенел гъикI алабар хъанайтIа. Алабар хъаначиртIа, ада яргъарай атанвай савдагарар вежеваз тIушундай! Зун аламат жезва, чан Далагъ, къуьнера и къадар зур аваз, ву-чиз вуна генани и ктабрилай гъил къачузвач?! Вакай и Генжедин къушундин эмир жедай хьи!

Стпур Далагъ: (*чина амалдар хъвер аваз*) Гъахьтин вахтни алукуьн мумкин я. Ваз зи къайгъуйрикай гъич хабарни авач, Арчан. (Ахпа чин атIугънаваз) Заз вуч кIанзавани? Заз женгчи шаир жез кIанзава! Зи камаллу несигъатчи ва умуд квай арха тир шейх Низамиди фад-фад тикрарзава: дуьньяда адалат хьун лазим я, инсанрин арадай гъахъсузвал, душманчивал тамам акъудна кIанда. Адан гафар дуьзбур я! Амма за фикирзавайвал, гъахъни адалат чеб чпелай къвезвайбур туш. Адалат анжах къуват гвайбурун къисметда авайди я!

Арчан: Чан, зи рикI алай дуст! Жуван бейнидиз икъван азиятар гумир. Ви атIугъай чин акурла, валлагъ, заз кичIе жезва. Ша, за ваз шегъердавай цIийи хабаррикай ихтилатин. Белки, вазни абурукай са файда хкатда!

Стпур Далагъ: Дуьз гаф ятIа, лагъ. ТахъайтIа, ша, ацукъин и секуьдихъ, ширин шербетдикай са хупI ийин, за ваз шейх Низамидин цIийи гъезелни кIелда.

Арчан: (*разивилелди вичин гъилер сад-садавай гуьцIиз-гуьцIиз*). Агъ, ваз суваб хъурай, чан Далагъ! Заз ни къвезва, ам анардин миже я. Лап зи рикIивай хъана хьи!

Стпур Далагъ: Ам ваз акур мижейрикай туш. Адак и кIвалин иеси ва зи хванаха, савдагар Мазаниди Шагъ-дагъдин ценерив гвай тамарай кIватIнавай ва ина, Генжеда, мискъал-мискъал, къизилдин къиметдик лап багъаз маса гузвай атирлу виртни кутунва. Ваз атай ни гъа виртIедин ни я!

Арчан: (*ван алаз*) Жеч гъа! Чи патарин вирт яни?! Ажеб хъсан хъаначни, зун ви къилив атана. Лап вахтунда агакъна! Цуз кван а шербетдикай и ципIериз. Лап дарих хъанва зун чи хайи хуьруьхъ.

Стпур Далагъ: (*кутардай шербет цуз-цуз*) Лагъ кван гила, ваз вуч лугъуз кIанзавайтIа. Хийирдин хабар яни?

Арчан: (*секуьдихъ агуднавай хъуьцуьгандал ацукънаваз*) Хабар, чан Далагъ, ихьтинди я. Мад вазни чизва хьи, дехъненан залзалади и Генже шегъердин са пай руг-руг авурдалай къулухъ, гзаф инсанар, кичIела, инай катна. Гъа вахтунилай Генжедин рехъ регъуьн рехъ хъиз хъанва. Иниз акъат тавур бенде, инсандин жинс амач. Гъатта къвед-пуд араб-зенгини акунай заз ина. Цегърен цIимилар хъиз, чIуп-чIулавбур тир, пIузарарни шаламар хьтин, чIарарни – куьруь бурма. Гъилер акунайтIа ваз, капун юкъвар лацубур я, далуяр – чIулав. Ахварайни такурай ихьтин кереметар, я гъуцар!

Стпур Далагъ: (*ван алаз хъуьреда*) Араб-зенги! Араб-зенгидикай кичIе хъайи язух Арчан! Чи стIурвийриз чир хъайитIа, абур руфунар хьитIкъиндалди хъуьреда!

Арчан: (*къалабулукъ кваз*) Чан Далагъ, вуна зун жуван айгъамралди ажузармир! Араб-зенгийрикай къепIинавай аялриз кичIе хъурай! Араб-зенгиярни мусурманар ялда!

СтГур Далагъ: И гаф дуъз я. Абур винелай чГулав ятГани, къеняй лацубур я. Га ваз акур чпин гъилер хъиз. Абурни иман гвайбурун жергеда ава. Шейх Низамиди лагъайвал, иман гвайди пак инсан я! Аллагъ чГулавдазни лацудаз килигзавайди туш, ам пак иман гвайбурун даях я!

Арчан: Чи гъуцар хъиз!

СтГур Далагъ: Чи рикГера гъуцар амаз къван, чакай бегъем мусурманар жедач. Чун гегъенш цаварал ашукъ хъанвай лекъер я. Лекъерин жинс нивай тергиз жеда къван! Гила лагъ, вав мад гъихътин хабарар гва, дуст Арчан?

Арчан: *(аста ванцелди)* Чидач, гъикГ лугъудатГа. Ви хванаха Мазанидин къилел чГулав цифер кГватГ жезвай хъгинди я. Заз ван хъайивал, Генже шегъердин къази Шафрут адалай гзаф нарази я. Шегъерда авай къван вири ахъйрин пун кГанай акъудда лугъуз, кичГерар гузва...

СтГур Далагъ: *(чина гъаяжандин лишанар аваз)* Ам жери кГвалах туш! Генжедин ахъяр – зурба къуват я! Шейх Низами вични ахъйрин жергедик ква! Шегъердин къазидивай адал гъил хкажиз жедани?!

Арчан: Ам гзаф векъи кас я. Алава яз, мал-девлет патал вичин диде-бубани маса гуз гъазурди я! Виридаз чизва, къушундин эмирни ам, арадай са стГал ядни тефидай ашнаяр я. Ваз абурун чГуру амалрикай гъеле хабар авач!

СтГур Далагъ: *(вичин пГузаррал тГуб эцигнаваз)* Киса! Мад са гафнии лугъумир! Иниз зи хванаха Мазани къвезвай хъгинди я!

*(Къилел лацу литинин, къакъан кГукГ авай бапГах алаз, ценер яргъи чГулав абадин винелай кутГуннавай гъяркъуь чГулунал чГехи къеме куърс хъанвай ахи Мазани къведа.
Ам къакъан буйдин, ацГай якГарин, рехи чуру квай итим я.)*

КЪВЕД ЛАГЪАЙ ШИКИЛ

(СтГур Далагъ, Арчан ва Мазани)

Мазани: *(чина хуш хъвер аваз, зарафатдалди)* Дагъдин къве лекъре шербет хъвадайла, абуров агатун хата я! Куъне мад хелвет рахунар ийизвани? Квез нин къил нез кГанзава, я стхаяр?!

СтГур Далагъ: Чаз къариба са хабардин ван хъанва. Фикирзава чна, ам дуъз гаф яни, тахъайтГа, базардин къундарма. Заз зи несигъатчи шейх Низамидин къилив физ кГанзава. Адан меслятар заз гзаф багъа я! Я чан Арчан, къарагъ вач адан патав, лагъ адаз важиблу ихтилат авайдакай. Зунни са арадилай къведа!

(Арчан, СтГур Далагъаз наразивилелди килигна, кГанзни-такГанз къарагъна, фида. Мазанидиз, адан гъил къуна, ам акъвазариз кГан жеда, амма, тахъайла, вичин тажублу чин СтГур Далагъахъ элкъуърда.)

Мазани: Ам аниз тефирай. Шейх Низами къе зи мугъман я. Ам исятда вич иниз къведайди я. Къуъзуъвал хиве къазва чи рикГ алай шаирди. Ам гзаф галатнава. Са шумуд йис идалай вилик ам Къизил-Арслан шагъдин патав фена хтайдалай къулухъ, гзаф хияллу хъанва. Ам залан фикирри тГушуннава. Чархи-фелек гъи патахъ элкъведатГа садазни чизвач! Зазни чизвач, вазни чизвач, гъадазни чизвач! Гзаф четин вахтар алукънава!

СтIур Далагъ: АкI ятIа, стха Мазани, ваз хабар ава ман чна инал Арчанахъ галаз авур рахунрикай? Ам дуьз хабар я жал?

Мазани: Вуч хабар? Лагъ кван, лагъ кван!

СтIур Далагъ: *(Мазанидив лап мукъва хъанваз)* Эгер Арчаназ ван хъайиди гъакIан кьуру лагълагъ туштIа, ви кIвалахар пара шулугъ я, стха Мазани!

Мазани: *(тажублу яз)* РикI акъудмир ман, я хзан сагъ хъайиди! Ахъаз лагъ кван, вуч хъанватIа!

СтIур Далагъ: *(хажалат квай сесиналди)* Шегъердин къази Шафрута сас регъезвалда. Генжеда авай къван вири ахийрин кIан-пун цавалда лугъузва! Хусуси яз, ам валай гзаф нарази я, стха Мазани!

Мазани: *(ван алаз)* Эгер зун кичIебурун дестедай тиртIа, закай садрани ахи жедачир! Ваз и кьеме аквазвани? Генжедин ахияр вири ихьтин кьемеяр гваз къекъезва! Чаз гила руфун чIехи, къушундин эмирдихъ галаз экуьнлай няналди чехир хъвазвай, суван яц хьтин са къазидикай кичIе жедани?! Чун, ахияр, гъахъ ва адалатдин патал алай ксар я! Чун чIуру рекъевай инсанар тиртIа, шейх Низамини чи жергейриз къведачир! Амни ахи я! Аранда, Ширванда ва маса яргъал чкайра вичин тIвар сейли хъанвай ахи!

СтIур Далагъ: Зани гъакI лугъузва! Зун жув геле ахи туштIани, зун ахийрин патал алай итим я. Шейх Низамиди гъикI лагъайтIа, за гъакIни ийида! Зи гаф рикIел хуьх, стха Мазани!

Мазани: *(утагъдин рак галайнихъ физ-физ)* Инихъ ша кван, стха Далагъ! Заз къецелай ванер къезва! Ам, якъин, шейх Низами я!

(Утагъдиз мичIи-яру рангунин аба алаз, са гъиле кагърабадин теспягъар авай Низами Генжеви къведа. Адан гуьгъуьна Арчанни ава.)

ПУД ЛАГЪАЙ ШИКИЛ

(СтIур Далагъ, Низами Генжеви, Арчан ва Мазани)

Арчан: *(нефес-нефесдал текъез)* Куьчедай вад камни тефенмаз килигайтIа, ам вич иниз къезва! Шейх Низами Генжеви! Заз лап хвеша хъана, тахъайтIа, шегъердин лап вини кылиз, кIелеяр авай чкадиз къван фена кIанзавай!..

Мазани: *(чIехи гуьрметдалди ва разивилелди Низами Генжевидин гъил къада)* Вун атурай, рагъ атурай, я шейх! Ви гъар са камуна девлет-берекат хьурай, я шаир! Вун гъамиша чи кылел къадми яз амукърай, я пак ахи!

Низами Генжеви: *(чина хъуьтуьл хъвер аваз)* Икъван яргъияр авун чаз кутугнавач! Чун вири, хайи стхаяр хьтин, пак ахияр я. Чи метлеб вуч я? Дарда авай инсандиз куьмек гун! Дуьньядин чинай адалатсузвал акъудун! Чи гъакимар гъахъвилин рекъел хъун! Етимдиз умуд гун, рекъевайдаз – фунияд!

СтIур Далагъ: *(шаирдин къуьнерикай къуна, ацукъун патал ам хъуьцуганар алай халичадихъ тухуз-тухуз)* Ви медин кIенкIвел вирт ала, зи умуд квай арха! Заз а вирт нез кIанзава! Ша, инал ацукъа, и хъуьтуьл чкадал!

Низами Генжеви: *(хъуьцугандал ацукъиз-ацукъиз)* Вун пара къван сагърай, чан хва Далагъ! Инал алайди вуч ктаб я? Заз адал ви хатIар аквазва!..

СтIур Далагъ: *(шаирдин патав ацукънаваз ва хъуьцуганрал динж хъан-*

вай Мазанидизни Арчаназ са вил ягъиз-ягъиз) Вуна теснифнавай «Сирерин хазина» я. Ам за жуван хатIаралди кхъена хьи, СтIуриз хъфидайла, гъаниз тухун патал. Гила за жуваз «Хосровни Ширин» тIвар алай ви ктаб гъазурзава! Зи хуьруьнвийрин кIвалер Шагъ-дагъдин кукIушрал алатIани, ви ктабар ана хъайила, абур мадни къакъан жеда. Им зи рикIин мурад я!

Низами Генжеви: *(наразивилелди)* Ваз ви хайи ватандиз хъфиз кIанзавани, чан хва? Ам гъалатI я! Вун хъфимир. И йисара вакай ина хъсан шаир хъанва. Генжеда шиирар кхъизвай гзафбурулай вун къве къил виниз я! Вун хъфейтIа, зи рикIни тIар жеда...

Мазани: Шейхди дуьз лугъузва. Вун ина амукъа! Эгер ваз куьмек кIан хъайитIа, Генжедин ахияр вири ви гъарайдиз къведайди я. Сифтени сифте зун жув!

Арчан: *(чIугварвал ийиз-ийиз)* Адан дерт вуч ятIа, заз чизва. Эгер куьне къуьн кутун тавуртIа, адан кIвалах туькIуьдач!

Низами Генжеви: *(тажублудаказ Арчаназ килигиз-килигиз)* Ам вуч меса я? Лагъ кван, чан хва, чазни чир хъурай!

СтIур Далагъ: *(хъел кваз Арчанал тIуб туькIуьрна)* Ви мез гзаф яргъи хъанва, Арчан. Аку, ам за атIуда гъа!

Низами Генжеви: Къалмир, жегъилар! ГъакI гъавайда къал авун акбулсузвилдин лишан я! Вуна закай, жуван несигъатчидикай, чуьнуьхарнавай сир авани, чан хва Далагъ?!

СтIур Далагъ: *(тахсирлудаказ къил агъузनावаз)* Завай лугъуз жезвачир, зи умуд квай арха. Ам сир туш, ам зи рикIин тIал я!

Мазани: *(эхун квадарнаваз)* Мус-мус лугъудалди, Муса лагъана туртIун, я хзан сагъ хъайиди!

Арчан: Ам ашукъ хъанва! Лап Межнун Лейлидал ашукъ хъанвай тегъерда! Адан тIал гъам я...

Низами Генжеви: *(чина мили хъвер аваз)* Межнунанни Лейлидин бедбахт агъвалат яз тахъуй гъа! Эгер ваз Генжедин рушарикай сад кIан хъанватIа, чун къавумвилез физ гъазур я. КIандатIа, зун фин! КIандатIа, ахи Мазани фирай. Ваъ, чун къведни санал фида! Вуна чаз а рушан кIвал къалура...

СтIур Далагъ: Адан кIвал алай чка къалурун регъят я, амма зун лап четин гъалдиз аватнава, играми шейх! Гъавилай зун, сас-сарал илисна, рикIи рикI нез акъвазнава...

Низами Генжеви: Гъич садрани ажувал хиве къамир, чан хва. Зазни зи уьмуьрда гзаф четинвилер акурди я. Залум азарди зи яр, Дербентдин эмирди гайи перийрин пери Афаг, завай жадуди хъиз къакъудайла, заз и экуь дуьнья къиляй-къилиз мичIи хъанай. Тимил амай, рикI хъитIкъинна, рекъиз! А вахтунда за са гъезел кхъенай. Ам исятда вирибуруз хуралай чизва!

Мазани: *(къудгъунна алай чкадилай къарагънаваз)* А гъезел къизилдин цIарарикай хранвайди я. Ахъгин илгъамлу гафар рикIелай алудиз жедани мегер?! Яб це пак гъижрандив сиве-сивди ацIанвай и шиирдиз!

(Астадаказ, яргъай хъиз, Узецр Гъажибекова Низами Генжевидин «Вун авачиз» гъезелдин чIалариз теснифнавай аваздин ван къведа)

**Гъар са йиф хъанва азаб, гъам-хажалат, вун авачиз,
Агъари къунва нефес, туш саламат, вун авачиз!**

Гала вил яр ақунихъ, къин къазва ви бурма цІвелел,
Хъанва и мусибатни зал гъавалат, вун авачиз!

Арчан: *(иширдин гуьгъ давамарда)*

Агатиз вав хъайитІа, чІугварди рикІ незва, мелек,
Умудар жезва зайиф, зунни галат, вун авачиз.

Зи вилик вун я чІехи, аквазва жув, яз усалди,
Вун – багъа, зун са гъешем, амач такъат, вун авачиз.

СтІур Далагъ: *(гъезелдин эхиримжи бейтер лугъуда)*

Килигиз, авахъна вил, бахтунин гъал атІанва зи,
Катизни гъич хъижезмач, квахъна къуват, вун авачиз.

На рикІяй ақъуднава и Низами, архайин яз,
Йифни югъ чІичІзава за, тежез регъят, вун авачиз!

Низами Генжеви: *(нагъв хъиткъиннавай вилеривай вичин гъил гуь-
цІиз-гуьцІиз)* А чІавуз заз хъайиди, эхна, куьтягъ тежедай азаб тир! Къе-
лем вич-вичелай зи гъилиз атана. И гъезел кхъейдалай къулухъ, ажувал зи
рикІяй ақъатна квахъна. Зунни, гъа ви яшда авай, жегъил итим тир, чан хва
Далагъ!

СтІур Далагъ: *(дериндай агъ аладариз-аладариз)* Зани са вуч ятІа, кхъи-
зва, амма зи гуьгъуьл къвердавай серин жезва! Гивилар цуру я, умудни ак-
ваз-акваз тІимил жезва...

Мазани: Ви ярди гъа къадар наз маса гузвани?

СтІур Далагъ: Ваъ, ахи Мазани! Адан рикІ гзаф чІехи я, на лугъуди,
дуьньядин регъим вири тек са гъадав гва! Гзаф бере я, чун сад-садал ашукъ
хъанваз. Гила, чаз гъич хабарни авачиз, пехил ва азгъун ксари чи рехъ атІан-
ва! Чан стха Мазани, чи играми шейх иниз къведалди, за ваз лагъанай хъи, и
шегъердин къазидиз вакай гзаф хъел ава. Малкамутдиз ухшар авай а Шафрут
зи гелени гъатнава. Адаз Аяр, зи кІани рушан тІвар Аяр я, адаз Аяр, вичин
хъиз къачуз кІанзава...

Низами Генжеви: (рикІивай къайгъудик акатнаваз) И кар якъин яни?

СтІур Далагъ: И гъалдикай заз Аяра вичи лагъана. Амма заз ван атайвал,
ам хъиз ваъ, Шафрутаз вичиз къачуз кІанзава. Рушан кІвализ къве фекъи
атана хъфейдакайни заз хабар ава!

Арчан: *(нарази сесиналди)* И къадар кІвалахар хъанваз, вуна заз гъич чуь-
къни авунач. Им гъихътин дуствал хъурай, я чан Далагъ?!

Мазани: *(къуьнер чуькъуьз-чуькъуьз)* Зунни и кардикай бейхабар тир!

Низами Генжеви: *(фикирлу яз)* Эгер Шафрутан тІуб и крарик кватІа,
эхир къил шулугъ хъун мумкин я. Зун Къизил-Арслан шагъдин патав фи-
дайла, и Шафрутни захъ галкІанвай, ипри хъиз. Гзаф хаталу жинсерикай я!
ГъакІ хъайила, и меселадиз вири патарихъай мукъуфдалди килигна кІанда.
Дериндай фагъумайла, чун са къени къарардиз къведа!

Мазани: *(чин Низами Генжевидихъ элкъурнаваз)* Чун гыхьтин икърар-дал атайтIа хъсан я, играми шейх?

Низами Генжеви: Рекъер гзаф ава, абурукай лап дуьзди, са шакни ала-чир, якъин тирди хкъгъда чна. Гила зун гъавурда акъуна, вучиз Далагъаз ви-чин ватандихъ хъфиз кIанзаватIа. Алимвални, шаирвални вичин ашкъидин рекъел къурбанд авунин къаст гъатнава адан рикIе!

СтIур Далагъ: Вун гъахълу я, зи умуд квай арха. Гъил къачу за ийизвай ихьтин жегилвилелай. КIани яр авачир уьмуьр заз гъич герекни туш! Зунни исятда са мус ятIани вун хъайи гъалда ава. Мад вуна жувани лагъанай хьи:

**«Гъар са йиф хъанва азаб, гъам-хажалат, вун авачиз,
Агъари къунва нефес, туш саламат, вун авачиз!»**

Низами Генжеви: Вун гыхьтин умудсуз тегъерда аватIа, заз аквазва. Яр хатадикай хкудун чарасуз кар я!

Арчан: Зал чан аламаз къван, стха Далагъан ва адан ярдин къилелай гъич са чIарни аватдач! Куьне зи гафар рикIел хуьх!

Низами Генжеви: Къалмир, чан хва, вални нубат гъалтун мумкин я!

(Звериз-звериз, чанда кичIевилин фул гъатнаваз, къилел къелечI итекдин генже ялух алукIнавай Марá къведа. Адан тандал экуь-бевеша рангунин яргъи булуша ала, юкъ гимшидин камариди къунва.)

КЪУД ЛАГЪАЙ ШИКИЛ

(СтIур Далагъ, Низами Генжеви, Арчан, Мазани ва Марá)

Марá: *(гъаяжанлу сесиналди)* Я чIехибур, я стхаяр, им вуч завал я чи винел аватнавайди?! Гъа гила-мад чи кIвализ къушундин эмирди вичин фасикъ башибузукъар ракъурдайвал я! Абурухъ Аяран къил недай чIуру ниат ава. Акъатирвал я арха авачир жейран чи гъиляй!

СтIур Далагъ: *(адан вилик катиз-катиз)* Вуч хъанва Аярахъ?! Ам гъинва?! Лагъ, лагъ, фад лагъ!..

Арчан: *(чин Мазанидихъ элкъурнаваз)* За лагъанай хьи, иви экъич тавунмаз, инагар секин жедайди туш!

Мазани: Къалабулух, велвела твамир арайра, я Арчан! Башибузукърин вегътедай фидай áхияр сагърай!

Низами Генжеви: *(секиндаказ)* Инал ша, чан руш. Лагъ кван заз, Аярнин бала я, гъибурун несилдикай я? Адахъ буба-стха, ими-халу авачни ме-гер, ам башибузукърин гъиле тваз?!

Марá: *(къилеллай генже яйлух туькIуьриз-туькIуьриз)* Ава, чан шейх-буба! Амма эмирдинни къазидин чина нивай акъвазиз жеда?! Адан буба вини дагъларин ценерив гвай Къум шегъердай я. Анай иниз куьмек агакъдалди, чун азгъунрин кIурарик акатна пIиш жеда!

Низами Генжеви: Амни, зи регъметлу буба хъиз, Къум шегъердай яни? Зун исятда адан патав фида. Зун ана амаз къван, са гъарамзададивайни вичин кус къалуриз жедайди туш.

СтӀур Далагъ: (*къетӀидаказ*) Вун аниз фимир, зи умуд квай арха! А мер-димазаррин кбил кбилел алайди туш! Кар кардай тефенмаз, за жуван кӀани яр гваз катда! Акъатна хъфида зун СтӀуриз. Кутугнавач заз и Генже, суван яц хътин къазидинни къецӀи эмирдин зулумдик квай шегъер!

Марá: (*синемшизавай незерралди Арчаназ килигда*) Зи мелека Аяр гваз катайла, бес, за вучда? Зи язух тунши?! Тамир зун а гъайванрин арада!

Арчан: (*ван алаз*) Ваз хъанвай затӀ авач! Макъам агакъайла, чна вазни са чара ийида!

Мазани: (*айгъамдалди*) Куьн вири, къуьрер хъиз, катиз гъазур хъанвани? Куь вилериз экв атурай! Куь кӀвачерик звер акатрай! Амма катдайдалай вилик, ша, яб акалин чи шейхдин меслятдиз!

Низами Генжеви: Меслят куьруьди я, чан рухваяр. Куьне сада-садакай ягъанатар ийимир. Ихътин чӀавуз чун вири тедбирлу хъана кӀанда. Ша, чна икӀ ийин. Вун, ахи Мазани, и викӀегъ Арчанахъ галаз санал вач Аяран кӀваллиз. Ам чинебадаказ инихъди акъуда. И жегъил руша квез куьмек гурай. Аяр иниз атайла, зун адан бубадин патав фида. Шегъердин къазини къушундин эмир аниз атайтӀа, зун абурухъ галаз рахада. Абуру зи гаф чилел вегъейтӀа, мад, квез чизва хъи, вучдатӀа!

Арчан: (*гапурдин са пай къакъарай акъудиз-акъудиз*) Чизва, чӀехи шейх! Чун аялар туш хъи! Зи дустарал тӀуб эцигиз кӀан хъайидан ратар за жуван гъутал арушда! Эркна атурай иниз, ахпа килигда чун, вуч акъатдатӀа ина!

Низами Генжеви: Гила куьн вач, вахт квадармир. РикӀел хуьх, Аяр гъиниз физватӀа, гъич садазни чир тахъурай. Гъенеллай жегъилрикай са ихтибарлудаз лагъ, кве юргъа балкӀан, пурар эцигна, гъазуррай. Абур квез герек жеда. Алад, алад, за лагъайвал ая!

(Мазани, Арчан ва Марá тадиз фида. Низами Генжеви ацукънавай чкадилай къарагъда ва СтӀур Далагъав лап мукъувай агатда.)

ВАД ЛАГЪАЙ ШИКИЛ

(СтӀур Далагъ ва Низами Генжеви)

СтӀур Далагъ: Вуна зун лап Лацарин аялдай къазва, зи умуд квай арха. Гъарма сад са кӀвалахдал машгъул я. Тек са зун, гъилер кутӀуннавайди хъиз, и кӀвале амукънава...

Низами Генжеви: Вун ви ярдин кӀвалерин мукъув акуртӀа, душманрик гъерекат акатда, абур шаклу жеда, гъа икӀ кӀвалахарни чи гъилий акъатда. Исятда вун ина амукъун дуьз я. Аяр хтанмазни, куьн къведни балкӀанраллаз гъата рекъе. Амай вири кӀвалахар Аллагъдин ихтиярда ава!

СтӀур Далагъ: (*гзаф перишан яз*) Зи рикӀ чкадал алач, играми шейх. За са утери гъиссавайвал, им чи эхиримжи гуьруьш хъун мумкин я. Алава яз, вунани, вири кӀвалахар Аллагъдин ихтиярда ава, лугъузва.

Низами Генжеви: Къисметдин вилик пад къаз жедайди туш, чан хва...

СтӀур Далагъ: Садбурун кбилел гъуцар ала. Муькуьбуру маса, анжах чпиз хас тир илагъийрин тӀварар къазва. И дуьньядихъ са умумивал, битаввал авайди тушни, я зи умуд квай арха?!

Низами Генжеви: Дуьньядин битаввал акун патал, гьарма сад сифте-ни-сифте гьакьикъи инсанвилин рекьел экъечІна кІанда. Инсанвал вуч я? Ам – кІанивал я. Ам – мергьематлувал я. Ам – адалатлувал я. Ам – ислягьвал я. Ам – дишегьлиярни итимар барабар хьун я. Ам – угьривал, гьахьсузвал, хаинвал тахьун я! Вун гьавурда акъазвани?

СтІур Далагь: Акъазва, играми шейх!

Низами Генжеви: (*вичин гьилевай теспягьар сад-сад гьисабиз*) Зи рикІе-вай лап чІехи мурад – гьилевай «Искендер-наме» кхьена куьтгьун я. За Искендер падишагьдин уьмуьр ва адан кьилел атай вакъияр вири чирна. Ада авур кьван гьалатІар вири кьалурна. Анжах са кар, лап важиблу са кІвалах, адалай алакьнач хьи, алакьнач!

СтІур Далагь: Ам вуч кар я, Искендералайни алакь тавурди?!

Низами Генжеви: Адетдин инсанар ва падишагьар физвай гуларин вири кІарар Искендера гьисабна. Адаз, гьа вуна жузаввайвал, дуьньядин битаввал акунач. Адан умумивал кьатІанач.

СтІур Далагь: Ам, зун хьтин, бахтикъара я! Заз зун и чІехи дуьньяда са ажуз цвек хьиз аквазва! Инсандиз вичин кьам таквадай жуьреда, и дуьнья-дин мана-метлебни аквазвач!

Низами Генжеви: Зи «Искендер-намеда» и суалдин жаваб ава. А жаваб вири инсаниятдиз талукь я. Хьсандаказ яб це, белки, вунни гьавурда акъада. Сирлу са сесини Искендераз икІ лагьана:

**«ЦийикІа туьхкІуьра и куьгьне кьавар,
Авамвал яргъаза, чуьхвена цавар.**

**И дуьнья дэверин гьилияй акъуда,
Ам вири алемрин кьилив агуда.**

**Ахварай ксанвай махлукь авуда,
Акьулдин чиналлай перде алуда!»**

СтІур Далагь: Аламатдин кар я! Чун акьулдикай рахазва, Шафрута ви-чиз кІандайвал ийизва. Вуна лугъузвай дэвер и Шафрут хьтинбур яІа, яраб?!

Низами Генжеви: (*разивилелди кьил гатада*) За вибажарагьлувилел ва кьатІунрал садрани шак гьайиди туш. Вун дуьз рекьелла, чан хва. Алава яз, вахь лап герек тир кьве гьунарни ава: гьа са вахтунда вун алим-шаирни я, аскер-женгчини. Акьулдин кьуватди ви кьуьнера авай зур мадни артухар-зава. Гьа ихьтин итимриз талукь я Искендераз сирлу сесини лагьай гафар:

**«ЦийикІа туьхкІуьра и куьгьне кьавар,
Авамвал яргъаза, чуьхвена цавар».**

СтІур Далагь: Ви несигьатар зи рикІяй я, зи умуд квай арха! Заз и гьахь-суз дуьнья чукІурна, цІийи, адалатдин экуьнихъ квай алем туькІуьриз кІан-зава! Анжах, сад ава – кІанивал, садни – жеривал...

Низами Генжеви: (*хиялрик кваз*) Вазни чизва, чан хва Далагь, заз са бязи падишагьри чпин кьуллугьдал акъазун теклифнай. Кьизил-Арслан пади-шагьди, ширван-шагь Ахситана, Дербентдин эмирди. Амма зун садрани

ахътин теклифрал рази хъайи итим туш. За жуван руьгъдин азадвал падиша-гъри гузвай мал-девлетдила гъамиша вине яз къунай.

СтIур Далагъ: АкI хъайила, за жеривал – ваъ, адалатди гъикI тIалабзаватIа, гъакI авуна кIанда ман! Адалатди лугъузва хъи, и дуьнья, Шафрут хътин, азгъунрин хурукай хкуда! Зун ихътин буйругъдиз табий я, играми шейх!

Низами Генжеви: И рекъе вун садрани галат тавурай! Ви гапур къуьруь тахъурай! Ви умуд гъамиша, мулдин цуьк хъиз, таза яз амуькрай!

СтIур Далагъ: (*къалабулух кваз*) Ваз кIвачерин ванер атанани? Гъенелай инихъди къвезвайбуьр пайда хъанва!

Низами Генжеви: Атурай, килигин чун!

(*Мазани, Арчан, Марá къведа. Абурун арада экуь-къацу рангунин булуша алай Аяр ава. Адан чулав чIарар къизилдин аскIан тажди безетмишнава.*)

РУГУД ЛАГЪАЙ ШИКИЛ

(*СтIур Далагъ, Низами Генжеви, Арчан, Мазани, Марá ва Аяр*)

СтIур Далагъ: (*атайбурун вилик звериз-звериз*) Эхир хъи, хтана акъатна куьн! Вири саламат яни?!

Арчан: Саламат тахъана, чун дяведиз фенвайни? И кIваляй са маса кIвализ фена хтана ман!

Мазани: И Арчанакай хуз хъанва! Хурук акагай-акатайдаз кIур гуз гъазур я! Ракъурдани чна и хуз Шафрутан винел?!

Арчан: Шафрут хузран кIурук – ваъ, Арчанан гапурдихъ цIигел хъанва! Садан иви экъич тавунмаз, ам секин жедайди туш! Гъуцариз къин хъурай, са йифиз за адан тефте цавуз акъудда!

СтIур Далагъ: (*зарафатдалди*) Жуван фус яхъ, Арчан! Са вун туш хъи, дэверинни аждагъанрин къил недайди! И дуьньяда Шарвилиярни хъайиди я!

Марá: (*хатур амуькай тегъерда*) Арчанакай ягъанатармир! Ам вичихъ тай авачир игит я!

Низами Генжеви: Заз аквазвайвал, инал цIийи Лейлини Межнун пайда хъанва! Чан хва Далагъ, за жуван «Лейли ва Межнун» кхъена, гила вуна кхъихъ «Арчан ва Марá» тIвар алай са дастан. Алакъдани валай?

СтIур Далагъ: Ви дережадив агакъдай шаир авани и патара, я играми шейх?! Ви вилик чун гъамиша дидедин мамунихъ квай таза аялар я!

Низами Генжеви: Зарафатарни тавуртIа, чи рикIер лап дарих жедай. Ша кван, чна яб акалин Далагъан адахлидихъ!

Аяр: (*регъуьвиляй са гъилив чин кIевнаваз*) Гила зун патал, элкъвена жуван кIвализ хъфидай вири рекъер кIев хъанва. Амайди са рехъ я – къил къакъудна, инай катун!

Низами Генжеви: Яр вафалуди ятIа, адахъ галаз санал катун айиб кIвалах туш. Далагъ ихтибарлу кас я. Ахътинбуьр гзаф хъанайтIа, и дуьньядин гъалар икъван пис жедачир. Лагъ кван, чан руш, ам вуч агъвалат я, ви къилел атанвайди?

Аяр: А залум Шафрутан нефс къадарсуз чIехи хъанва. Пехъи жанавур хъиз, гъавалат жезва гагъ идал, гагъ адал! Адан гъилияй зи язух бубани жаздан хъанва...

Низами Генжеви: *(къайгъударвилелди)* Вуч лугъузва ви бубади, чан руш?

Аяр: Ам уста заргар я. Зи кьилеллай и таждани гъадан гъилерин зегъмет ава. Гила къантла Шафрута лугъузва хьи, зун вичиз татайтла, бубадивай кархана къакъудда. Бубади кьин кьунва: лап вич тарагъаждиз акъудайтани, Шафрутаз зи гъилин гъвечли тупаллай кикен кьвенкьни аквадач! И гафарин ван хъайила, къази къедекърай акъатна. Адани кьин кьунва: я зун адан кьваллиз фида, я чи хзан вири барбатл жада!

СтIур Далагъ: Ни вуж барбатлатла, аквада чаз!

Низами Генжеви: И кьвалах гьакл туна веже къведач. Заз къази Шафрутан хесет хъсан чизвайди я. Эгер ам, вичин къве кьвачни са чапатла туна акъвазайтла, ада кьил кьилел алачир гьерекетар авун мумкин я. Заргар адан пацарай акъудна кьанда...

Аяр: Чун чинеба иниз къведайла, ам кьвале авачир. Адет яз, ихътин вахтунда, вичин пешедал машгул яз, ам карханада ацукъзавайди я.

Низами Генжеви: Заргаррин карханаяр авай мегъле гьинал алатла, заз чизва. Зун исятда гъаниз фида. И агъвалатдикай ихтилатна, за ам жуван кьвализ хутахда. Анив къван къазидин гъил агакъдач. Ахпа, Къум шегъердай адан миресар атана агакъайла, адавай гъаниз хъфиз жада. Ша, чан рухвар, зун рекъе хтур!

СтIур Далагъ: Зи рикл чкадал алач хьи, алач. Заз чьехи мусибат алукуьникай кичьезва, играми шейх!

Низами Генжеви: Вунни ви яр Аллагдадал аманат хъурай, чан хва Далагъ!

*(Мазани, Арчан ва Марá санал Низами Генжевидин гуьгъуьнаваз фида.
Утагда СтIур Далагъни Аяр амукъда)*

ИРИД ЛАГЪАЙ ШИКИЛ

(СтIур Далагъ ва Аяр)

Аяр: *(ярдин гъилер вичин гъилера аваз)* Заз шейх Низамидин вилик жуван ажузвал къалуриз кьанзавачир. Гила, ам хъфейла, авайвал лугъун. Чан зи рикл Далагъ, заз дугъриданни кичьезва! Зи чандик зурзун акатнава. Зун гьа гила-мад, жув-жувалай фена, алабар жадай гьалдиз атанва...

СтIур Далагъ: Зун иналлаз, ваз куькай кичьезва?

Аяр: Вири хъфена, чун текдаказ амукънава. Заз и дуьнья тамам ичиз акъвазва, зи арха.

СтIур Далагъ: Вуна жуваз акъван азаб гумир! Чун чи къисметди къалурнавай рехъди фида. Санихъни элкьуьр тавуна, чи бахтуни экуь авунвай рехъди фейила, чакъ са душманни агакъдайди туш. Вун зи чьалахъ яни, чан Аяр?!

Аяр: Чьалахъ я, зи вилерин нур!

СтIур Далагъ: Ваз чизвач, Аяр, зун ви дидарди гьикл кана-кармашнаватла! Йифизни, юкьузни зи фикирар тек са вакай я!

Аяр: *(чина регъуьвиллин лишанар аваз)* Ахътин гафар лугъумир, чан Далагъ! Зи чандиз ифин акъатзава!

СтIур Далагъ: Абур гьаклан гафар туш! Абур сидкъи рикляй авахъзавай михьи ашкъидин булахар я!

Аяр: Заз чизва! Вун хъиз, шаир тиртІа, зунни гъа икІ рахадай!

СтІур Далагъ: (чина разивилин хъвер аваз) Шаир туштІани, вун цуъкверин арада лап иер са цуък я! Билбилрин арада лап ширин сес авай билбил я! Генжедин рушарин арада тай авачир мелек я! Яб це зи рикІин деринрай акъатзавай мандиз!

(Сандухдин винеллай чуьнгуьр къачуна халкъдин къадим, рикІиз хуш аваздалди мани лугъуда.)

**Ви суракъда къекъведайла, гъуцари зи вил ахъайна,
Гунагърилай къачуна гъил, зи кайи рикІ-дил ахъайна.**

**Заз акуна чуьлдин кару, кукхунзавай хаму жейран,
РикІиз регъим атанмазди, гъуьрчехъандин чил ахъайна.**

**Чир хъана заз уьмуьрдин дад, ам вун тир къван, хару мелек,
Архайин яз къисметдикай, за кенефдин къил ахъайна.**

**Гъар са чІавуз, темягъ квачир, рахуриз чІем-вирт алай мез
На Далагъан гардандавай чІугварвилин чІил ахъайна.**

Аяр: Заз вун вирт хъиз нез кІанзава, зи вилерин нур! И мандин чІалари зи гъилерни кІвачер гъуьргъуь авуна хъи!

СтІур Далагъ: Ихътин чІаларикай за ваз чІехи с кІунчІ туькІуьрнава. Архайин вахт хъайила, абур вири кІелда за ваз...

Аяр: Чаз авачирди гъа архайин вахт я!

СтІур Далагъ: Гъахътин чІаварни жеда чаз! Чун инай СтІуриз хъфейла, ацукъда Силибирдин къацу махпурдал. Анлай ваз чи чилерин иервал аквада. Гъикъван ширин я рикІиз хайи ватан!

Аяр: Яргъа авани а чкаяр?

СтІур Далагъ: Шагъ-дагъдин гъуьл галай чина ава. Я фад, я геж, чун фена гъанив агакъда!

Аяр: Я гъуцар, акъуда къилиз чи мурадар!

СтІур Далагъ: Чазни гъакІ акъвазун кутугнавач. Шейх Низамидин тІа-лабуналди и кІвалин иесиди къве хъсан балкІан гъазурнава. Зун гъайифди кузва, зи умуд квай арха авай Генжедай хъфинал. Амма маса чара я захъ, я вахъ авач!

Аяр: Вуна лагъай мандихъ яб акалдайла, чи къилел атанвай вири крар зи рикІяй акъатнай. Гила мад зун къайгъуйрик акатзава. Мад гъихътин къазаяр аватІа чи къисметда?!

СтІур Далагъ: Вун архайин хъухъ! Зун амаз къван, ви къилелай са чІарни кими жедайди туш!

Аяр: *(къалабулук квай сесиналди)* АкІ ятІа, ша фин! Ша, фин инай тадиз!

СтІур Далагъ: Эхъ, чун гъенел эвичІна кІанда, садазни таквадайвал. Акъваза кван! Иниз къвезвай кас-мас ава жал?!

(Къецелай гъарай-вургъайдин ванер акъатда. Звериз-звериз, Марá, ахпа адан гъуьгъуьналлаз Арчан ва Мазани къведа.)

МУЪЖУЪД ЛАГЪАЙ ШИКИЛ

(СтГур Далагъ, Аяр, Мазани, Арчан, Марá, Шафрут ва аскерар)

Марá: Я цавар, я чилер! Чун чТулав буюгътендикайни пехъибурун нефсикай хуьх! Чун къиникъдин пацара твамир, я регъимлу гъуцар!

Мазани: Исятда шел-хвалдай вахт туш! За гъенеллай чи итимриз лагъан-ва, вуж агайтГани, гъиле къемеяр аваз, абурун хура акъваза! Чунни гъазур хъана кIанда!

СтГур Далагъ: *(секинсуз ванцелди)* Хъайи кар авани?!

Арчан: Кар кардай акъатун мумкин я, чан Далагъ! Иниз къведайла, чаз аскеррин са чIехи кIеретI акуна. Хъел-чIемерук, къеме-тур, жида-къалхан гвай аскерар! Виридал ракъун кьеркьер алай! Абурун къаст вуч ятIа, чаз гъеле чизвач...

Мазани: Шейх Низами хъфейдалай къулухъ, заз зи рикIе риб акIайди хъиз хъана. Зун гзаф нарагъат я, стха Далагъ, вакайни, ви Аяракайни!

СтГур Далагъ: Чун гъазур хъанвай, инай экъечIиз...

Арчан: Дуъз кIвалах я!

Мазани: Энгелвал тавуна, куьн инай фад ахлад! И Марáни атурай квехъ галаз. Амни хата-баладивай яргъаз хъурай!

Марá: (къалабулук кваз Арчаназ килигда) Чун вири санал катайтIа, жедачни?! Садбур хъфена, муькуьбур ина амуькдани?! Вуч патал?!

Арчан: Жуван кифер хътин, яргъи ихилатар ийимир, Марá! ЧIехида вуч лугъузватIа, гъам ая!

Мазани: *(ван алаз)* Аллагъди тIалабайтIа, чунни хъфида!

(Къецелай гъарай-вургъайдин, яракъар сад-сада акъазвай ванер акъатда. Хабарсуздаказ утагъдиз, вад-ругуд аскердин юкъва аваз, Шафрут къведа. Адал хъипи рангунин, ценер яргъи аба ала, къилиз лацу чалма янава. Чалмадин са пIипI чапла къунелай куьрс хъанва. Адан гъиле яцIу ва яргъи аса ава.)

Шафрут: *(ван алаз векъи сесиналди)* Эхир хъи, жагъана заз и фасикърин муг авай чка! Чпи чпиз áхияр-стхаяр лугъуз, ибур инсандин жилдинавай экъребар я! Аку, за куьн исятда гъикI эзмишдатIа, са силис-дуванни тавуна!

Мазани: Чун геж хъана, стха Далагъ! Чаз шегъердин куьчеда акур и аскерар чи геле гъатнавайбур тир къван!

СтГур Далагъ: *(аста ванцелди)* Гъеле югъ няни хъанвач! Ни вуж шупIдатIа, килигда чун! Зи гъиле – гапур, ви гъиле – къеме! А патални Арчан къвазнава! Шафрутан яцIу руфунай тIекв акъуд тавунмаз, чун инай хъфидач!

Шафрут: *(аскеррихъ чин элкъуьрнаваз)* Яхъ ибур!

(Ара какахъда. Аяр аскеррин гъиле гъатда. Адан къве къвалални яргъи жидаяр туькIуьрнаваз, къве аскер акъвазда. Аяравай я инихъ, я анихъ са камни къачуз жезвач.)

Марá: *(шерзум хъанвай ванцелди)* Я бахтикъара хъайи Аяр! Ви чкадал зун хъана кIандай! Гила вучда чна, я гъуцар! Я цавар-чилер!..

Шафрут: *(азгъунвилелди хъуьрез-хъуьрез)* Куьне изитIна алцуарнавай и

руш гила зи гъилева. Им сад! И юкъ аватай Мазанидал хер хъанва. Им къвед!
Амайбур цицибар я. Абуруз зи къузгъунри кIуф яда!

Арчан: Аквада ваз цицибрин аламатар, къен фитерив ацIанвай чувал!

Мазани: *(секиндаказ)* Ваз зи хер акунани, жегъеннемдин гурвади кайи
Шафрут?! Ваз акурди зи хер туш, жегъеннемдин ялав я!

СтIур Далагъ: Ви къацIай гъил а рушак хкъуртIа, за ви бедендай, чан
аламаз, дамарар сад-сад акъудда, малкамутрин малкамут!

Марá: *(виликди физ-физ)* Зун къвезва ви гъарайдиз, чан Аяр!

Арчан: *(ван алаз)* Я – тIиб, я – тIаб!

(Гапур хкажнаваз, Арчан шегъердин къазидал тепилмиш жеда. СтIур Далагъани Мазаниди аскеррал гъужумда. Абуруз чпин винел къвез акур аскерри къве патяхъайни Аяран къвалара чпин яргъи жидаяр акIурда. Ам чилел ярх жеда. Арчанан гапур туьтуьна акIай Шафрут аста-аста алай чкадал ацукъда. Аскеррикай сада хер алай Мазани яда ва ам алабар жеда. Къве аскер къирмишай СтIур Далагъан хурални залан хер жеда. Амай аскерар катда.)

Арчан: *(мягътел ванцелди)* Вири алабар хъанва. Са зунни Марá я ина
амайди. Ина вуч хъайиди тиртIа, гъич зи къилни акъатнач!

Марá: *(Аяран мейитдал агъуз хъанваз, йикъе гъатда)* Ярди кинар тавуна
къейи зи малайик, вай! Аждагъанди тIуш гайи зи мулдин цуьк, вай! КIани-
вилин миже тахъвай, къвала яргъи жида акIай жейран Аяр, вай!..

СтIур Далагъ: *(аста ванцелди)* Заз куьмек ая! Заз зи яр акваз кIанзава...

Арчан: *(СтIур Далагъав агатнаваз)* Гъуцар, куьн сагърай! Къенвач зи
дуст Далагъ! Ша, за ви гардан къан, чан зи рикI алай стха!

СтIур Далагъ: *(аста-аста Арчанан куьмекдалди къаргъда)* Зи къил эл-
къвезва. Вилерал хуш акъалтзава. Зун ахвариз физва хъи, я Арчан!..

Марá: *(йикъе гъатнаваз)* Пинидин пIуззарар авай Аяр, вай! Карудин ух-
шарар авай Аяр, вай! Далагъан гъилий акъатай, ич хъиз чилел аватай Аяр,
вай!..

Арчан: *(Марáдихъ элкъвенваз)* Гъа за лагъайвал хъана! Ивиар экъич та-
вунмаз, ара секин жедач! Гила ина чи кар амач. Ша, чан Марá, заз куьмек це.
Стха Далагъни чи гъилий акъат тавурай! Хъфида, хъфида чун инай! Чи рехъ
дагъларихъди я!..

*(Арчанани Марáди лап зайиф хъанвай СтIур Далагъ, къве патяхъай къуна,
аста-аста камаралди тухуда. Перде кIев жеда.)*

КЪВЕД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

*Силибирдин къацу сувал шуькIуь тазарикай хранвай ва винел пад литинив КIев-
навай кума ала. Кумадивай са тIимил къван яргъаз Арчанни Марá ацукънава.
Абурун вилик квай суфрадал хъукъванвай фу ва хпен нек цанвай къенчIин къве
цIиб эцигнава.*

САД ЛАГЪАЙ ШИКИЛ

(Арчан ва Марá)

Марá: (*гъамлу сесиналди*) Гъульун гъед хъиз, цуьдгъуьн хъана, гъиляй акъатай чи вах Аяр зи рикелай алатзавач хьи, алатзавач. Вуч хъсан жедай, ам исятда инал, чи патав ацукънавайт!..

Арчан: Гъикъван яд алахъна фенат!а и Гъенер вац!ай, гъакъван вахтарни алатнава. Амма ви рик! сак!ани секин хъижезвач. Чи аяларни атана ч!ехи хъанва. Хъайиди хъана, алатайди алатна...

Марá: Ак! лугъумир. Стха Далагъаз ван атайт!а, чи кьил такъадай экъис жеда. Ахпа чун гъик! килигда адан вилериз?!

Арчан: Далагъан хурал хъайи хер сагъ хъхъанват!ани, адан рик!ел дерин къец! аламазма. Аяр ик! вахтсуз телеф хъун зурба дерт я. Садан кьилелни ахътин къада-бала тахтурай, я гъуцар!

Марá: Амин, амин, я цавар-чилер! Квез виридаз ван атурай, я и Шагъ-дагъдин пак эвлиянар, я женнетдай атана и чилерал секин хъанвай п!ирер!

Арчан: Стха Далагъ кьиникъин пацарай акъудайбур гъа вуна лугъузвай чилер-цавар я, эвлиянарни п!ирер я.

Марá: Зи вилерикай са уьтери карагзава чун сагъ-саламат яз, гъик! агакънат!а, иниз къван, и Силибирдин яйлахрив къван. Ахварай хъиз аквазва. Элкъвена Генжедиз хъвач лагъайт!а, аниз фидай рехъни чизмач...

Арчан: Гъик! чир жеда къван ваз?! Къве камунилай са камуниз, жув жувалай физ, алабар хъайила. Валлагъ, вун цъй акъуднавай шенп!идиз ухшар тир а береда. Зунни чара ат!ана амукънавай. Низ килигин? Инсафсуздаказ хер т!азвай ва ц!урзавай стха Далагъаз, я нефес нефесдал техкъвезвай ваз...

Марá: Ву-у-ув, гуж хъана! Зун гъакъван ажуз хъанвайни а ч!авуз?! Ак! тушир! Вуна закай ягъанатарзавайди я!

Арчан: (*амалдарвилелди хъуьрез-хъуьрез*) Бес гъик! тир, я Марá? Генжедай Ст!уриз къван зун ви к!улаваз хтанайни?! Вуна ялнаини зун и рагарайни дерейрай?!

Марá: Валлагъ, рик!ел аламач! Вуна зун ялай хъгинди я...

Арчан: (*ц!иб гъиликна, нек!едикай хун! ийиз-ийиз*) Гена хъсан хъана, Генжеда захъ ихтибарлу дустар аваз. За вун гъик! гъавурда тван? Са гафуналди, стха Далагъа илимдин мармар жакъвадайла, за жуван дустарихъ галаз таза к!елерин биргендар незвай, ч!улав ципиц!дин шербетдикай хъвазвай! Ваз зи къуьнера авай зур аквазвани?! Ам гъабурун аламат я. Таза як!унни атирлу шербетдин аламат!

Марá: Тапарармир! Вахъ авай къуват на хъвазвай нек!един къуват я. Аял ч!ехи жедайла, ада хъвазвайди вуч я? Дидедин гьалал нек! Ада к!елен якни ципиц!дин шербет хъвазвач хьи!..

Арчан: Валлагъ, Марá, вун аламатдин руш я! Заз вун вучиз икъван пара к!анзават!а, чидани ваз? Вучиз лагъайт!а, вун цав такур дана къван дуьзне, ва ихтибарлу дуст къван къени я!

Марá: (*са къадар хатур амукънаваз*) Икъван вахтар алатайдалай къулухъ, вуна закай цав такур дана авунва ман! Ирид аялдин диде аку, цав такур дана аку! Вун жув жувал алачиз рахазва къе! Вуна хъвазвайди хпен нек яни, тахъайт!а, ципиц!дин шербет?! Къала, килигин кван зун...

Арчан: Инаг ваз Генже туш гъа, ципицIар жедай! Инаг къайи булахарни, тIеамлу къаймахар авай СтIур я!

Марá: Бес, Муъшкуърдай иниз гъизвайди вуч я? Жейрандин нек яни, тахъйтIа, тутаринни ципицIрин шире?!

Арчан: Анай гъизвайдаз вуна гъяз текъведай жуърда «шире» лугъу-мир. Тутарикай ийизвайди чIем хътин къираб я. Ам аялри ва вун хътин иер рушари неда. ЦипицIрикай ийизвайди – ракъинин ва чилин къуватни атир квай шараб. Ам стха Далагъанни зун хътин итимрин тIуън я! Вун гъавурда акъунани, чан Марá? Сад – къираб я, сад – шараб! Заз фарс чIал хъсандаказ чидачтIани, зи къили са тIимил къван хъайтIани кIвалахзавайди я! Амай гафар, иниз стаха Далагъ атайла, гъадавай жузуз!

Марá: ТахъйтIа, заз чизвач къван, «къир» вуч я, «шар» вуч я, ва «аб» вуч я! Зани Аярахъ галаз санал Генжеда рушарин мектебда кIелнавайди я! Ам вун я къве гъарф сад садахъ галкIуриз тежезвайди. Вуна заз ихтияр ганайтIа, за и СтIурани рушарин са мектеб ахъайдай...

Арчан: Мектеб! Ам виридаз кутугнавай чка туш! Вири рушар мектебдиз фейила, булахдила яд ни гъида? Кал-кеб ни ацада? Исин гульуътарни перемар ни храда? Аялрин авахънавай нер ни михъда? Хърак ацукъна, идан-адан кIарабар ни чуъхуъда? Лагъ къван, и къадар четин кIвалахар ни ийида, СтIурин вири рушар фена мектебда вахъ галаз ацукъайла?!

Марá: Вун, Генжеда авайла, гъихътин зарафатчи тиртIа, гъахътинди яз амазма! Са кIусни дигиш хъанвач! Заз ви айгъамрикай хъел къевезвач. Гъахътинди яз, заз вун мадни пара кIан жезва!..

Арчан: (ван алаз хъуърда) Мадни пара кIан хъухъ зун! ТахъйтIа, фида зун мадни са къил Генжедиз! Жуван дустарин патав! Стха Далагъани, акъваз тийиз тикрарзава: ша, фин, ша, фин Генжедиз! Шейх Низами рикIе акъунва!

Марá: Вун Генжедиз фейитIа, зун лап Багъдаддиз фида! Ваз зун акъванни ажуз аквамир!..

Арчан: Генжедиз фидай рехъ техчиз, вавай гила Багъдаддиз физ жеда ни?! Ваъ, ша, чун ина амукъин! Генже амукърай – генжевийриз, Багъдадни амукърай – багъдадвийриз. Чаз чи хайи ватан, хайи дагълар багъа я, чан Марá! Акъваз, акъваз! Анай стха Далагъ къевезвай хътинди я! Ша, къарагъин! Адаз чун гъамиша кIвачерал алаз акурай!

(Къуърнихъ яргъи лит квай СтIур Далагъ къведа. Ам, са къадар фикирлу яз, аста-аста къекъевезва. Арчанни Марá адан вилик фида.)

КЪВЕД ЛАГЪАЙ ШИКИЛ

(СтIур Далагъ, Арчан ва Марá)

СтIур Далагъ: (юргъун хъанвай тегъерда) И дагълара къекъведайла, кIвачер галатзаватIани, ругъ гъамиша кIубан яз амукъда. Гъиссавани куъне, дустар, гъихътин суьгъуър квай къуват аватIа чи чилерихъ?!

Арчан: (ван алаз, чина хуш хъвер аваз) Инихъ ша къван, я стха Далагъ! Ша, за ви пелез са пIагъ гун! Амай гафар чна ахпа ийида!

Марá: (гзаф шад яз) Вун атурай, рагъ атурай, я стха Далагъ! Чи кума алай чкаярни, и Арчан галаз зунни ваз къурбанд хъурай, я гъуцар!

СтГур Далагъ: (*разивилелди*) Хъсан чкадал ала куь кума. Къилел – рагъ, кланик – къацу яйлах, вилик – некни къаймах! Женнетдила инаг квелди пис я?!

Арчан: Вун иниз атун, чаз гъар са куьнилай багъа я, стха Далагъ! Вун гъамиша чи арада аваз хъурай! Тахъайтла, чаз чун, къилел диде-буба алама-чир, етимар хъиз жеда!

Марá: (члехи гъурметдалди) Ви мецелай, вирт квай члём хъиз авахъзавай гъар са гаф, гъар са члал чаз вири тебиб-лукъманрин дарманрилай вине я!

СтГур Далагъ: (хъуьрез-хъуьрез) Гъар са хуьруьхъ са шаир хъун адетдин кар я, зи рикl алай дустар. Къилегъани ава иер гъезелар кхъизвай са кас, Мургуъани са жегъил устад пайда хъанва. Квез Унуьгъин клелеяр акурди яни? Анин къеневай килисада са шумуд алим ацукънава! Шабрандикайни Дербентдикай зун гъич рахадач. Ана шаир – шаирдин, алим – алимдин, ашукъ – ашукъдин къилел ацукънава...

Арчан: Гъабурни аваз хъурай! Амма чаз вун багъа я!

Марá: За ваз са цлиб хпен нек цудани, чан стха Далагъ?

Арчан: (*хъл квайда хъиз*) Нек вуна жува хъухъ, я руш! Нек хъваз зи рикl алай дуст аял яни? За адаз исятда са вежевай къар алабарда. Ахпа, таза ва атирлу як чумалдин тlваларал акъалжна, хъсандаказ хъукъвада. Им я халис итимрин тlуьн! Хпен нек, тухвана жуван аялриз це, жувани хъухъ. Нек хъвайила, хъукъвер – яцlу, беден – лацу жезвайди я!

Марá: (*хатур амукънавайда хъиз*) Нек кландачтlа, за исятда хинклал ий-ида. Кумада гъурни ава, члёмни. Я тахъайтlа, чубандин аш. Са гетледавай пурунз фаданлай кумадин пипле баят жезва!

Арчан: И Марá кве клвачни са чапатlа кутуна акъваздайбурукай я! Ваз ван хъаначни за лагъай гафар? Стха Далагъаз хъукъванвай гъалал як за жуван гъилелай гуда! Вун са патахъ ацукъна, килига. Як гъи тегер хъукъвазвайди ятlа, жувазни чира!

СтГур Далагъ: (*вичин эрчlи гъил Арчанан къуьнел эцигнаваз*) Вуна Марáдин хатур хамир. Ам акурлахъди, гъасятда зи рикlел бедбахт Аяр къевезва...

Арчан: Гъайиф, ам лап жегъилзамаз чавай къакъатна...

Марá: (*наразивилелди*) Къакъатна вуч лагъай гаф я, я залум Арчан?! Ам, кве къвалани яргъи жидаяр акlана, чалай къурбанд яз, женнетдин багъдиз фенвайди я! Чаз аквазвай и югъ адаз къисмет хъанач...

СтГур Далагъ: (*перишандаказ*) За жуваз гъикъван вафалу цlийи яр къуртlани, ам Аярав агакъдач хъи, агакъдач. Сифте ашкъи гъахътин сир квай, суьгъурдин са затl я!

Арчан: Вуна Аяраз бахшнавай са гъезел и Марáди, акъваз тийиз тикрарзава. Зазни лугъзува: вакай вучиз шаир хъанач, икъван иер чlалар туькlуьрдай?! Гъилерал гапурдини тумпузди авунвай пихер алай закай шаир жеда ни?! Зи пеше дагъда гъурч ягъун я, суьруьяр жанавуррин нефсиникай хуьн я. Тушни, стха Далагъ?!

СтГур Далагъ: Гъар са пеше хъсан я, эгер адав рикl алаз эгечlайтlа. Зи несигъатчи шейх Низамидини гъа икl лугъзува. Гъурч ядайла, шаирдин ашкъида гъатнаваз ягъ! Шиир кхъидайла, гъурчехъандин гъевесдаваз кхъихъ!

Арчан: Аяраз бахшнавай чlалар гзаф таъсирлубур я! Абур вуна мад садра лагъанайтlа, гъикъван хъсан жедай, чан зи рикl алай стха Далагъ!

СтГур Далагъ: Абур за Аяр лап жегъилзамаз туькlуьрайбур тир. А чlа-

вун адан цџувад йисни тамам хъанвачир. Зунни рикџе ялавар авай, ашкъиди илгъам ганвай жегъил тир...

Арчан: Вун исятдани гъиле-кџваче звер авай итим я! Ваз минет хъуй, лагъ а чџалар, зи гаф чилел тамир!

Стџур Далагъ: Зав чуьгуьрни гвач! За гъикџ лугъуда къван, я стха Арчан?! Ви Марáди лугъурай, адан сес Аяран ванциз ухшар я!

Марá: Вав жуван чуьнгуьр гвачтџа, Арчанан чантада са кфил ава. За лугъуда, адани кфил ярай!

Стџур Далагъ: Дуьз меслят я. Кфилдин сес акъурла, и дагъларини зил къада. Аваз вич вичелай, булахдин яд хъиз, авахъда. Гъваш жуван кфил, чан стха Арчан!

*(Арчан кумади хъ фида. Кфил къачуна, рикџиз хуш аваз яда.
Марá мани лугъуни в гатџумда.)*

Марá: *(Стџур Далагъанни Арчанан арада акъвазнаваз)*

**Ви суракъда къекъведайла, гъуцари зи вил ахъайна,
Гунагърилай къачуна гъил, зи кайи рикџ-дил ахъайна.**

**Заз акуна чуьлдин кару, кухунзавай хаму жейран,
Рикџиз регъим атанмазди, гъуьрчехъандин чил ахъайна.**

**Чир хъана заз уьмуьрдин дад, ам вун тир къван, хару мелек,
Архайин яз къисметдикай, за кенефдин къил ахъайна.**

**Гъар са чџавуз, темягъ квачир, рахуриз чџем-вирт алай мез
На Далагъан гардандавай чџугварвили вил ахъайна.**

Арчан: *(зарафатдалди)* Вахъ и Стџура чџехи хзандин къайгъуяр авачиртџа, валлагъ, за вун Шамахидиз, ширван-шагъдин сарайдиз ракъурдай! Ана вун хътин манидарар лап тџимил я. Ваз ширван-шагъди са киседавай къизилар гудай!..

Марá: Ахпа ваз зун ахквадацир! Са кисе къизилар авай Марá гъуьрчехъан ва чубан тир Арчанан тай жедани?!

Стџур Далагъ: Шамахи лагъайла, зи рикџе мад Генже акъунва. Играми шейх Низами акунихъ вил гала, лап цџигел хъанва зун!

Арчан: Вун анихъ фимир, чан стха Далагъ! Чун анай са гуж-баладалди катайди тир. Кафир Шафрутан кџарабар сура кџизватџани, амай ви душманрал гъеле чан алама. Фимир а патарихъ, анагар секин туш!

Стџур Далагъ: *(дикъетдивди Арчанан чиниз килигиз-килигиз)* Ваз ван хъайи суракъ-хабар авани, стха Арчан?

Арчан: За ваз гъикџ лугъун, хабарар я ман, кџан-пун авачир...

Марá: Кџан-пун авачиртџа, хабарарни жедацир...

Арчан: *(ван алаз)* Я хзан сагъ хъайибур, атџаниз килиг! Я Марá, ваз акъвазвачни атџа синелай физвай чи бацџияр?! Нагагъ са лекъре кухунарайтџа, а бацџияр вири аналлай дагъардиз аватда! Вун фад вач аниз, чи бацџияр гваз хъша!

Марá: (*наразидаказ*) Вуна зун гьакI кьилелай алудзавайди я. Гъавурда такъаз, зун акъванни авам туш хьи! Эгер бацIияр а синел алачиртIа, зун са камни вилик фидачир!

Арчан: (*къайгъударвилелди*) Вач, чан Марá, вакай хелветда рахайдан мез кIараб хъурай! Чаз вакай чуьнуьхардай сир авайди туш!

(*Марá кIанз-такIанз фида. СтIур Далагъни Арчан кумадив агатда.*)

ПУД ЛАГЪАЙ ШИКИЛ

(*СтIур Далагъни Арчан*)

СтIур Далагъ: Генже пата секинвал авачирди, заз чизва. А гьулгъулайри шейх Низамидиз хасарат тагурай, я гъуцар!

Арчан: Анин гьалар гьикI ятIа, чаз якъин чизвач. Чав агакъзавайди, кьил кьилел алачир, сад-садав къун тавунвай, бегъем ачух тушир хабаррин къатIар я...

СтIур Далагъ: Зи рикIик къалабулук кутазвайди гъа бегъем чир тахъун я. Са куьникай якъин хабар тахъайла, заз жув лап ажудзи яз аквазва...

Арчан: Вун гъахъ я, стха Далагъ. Хата гьи патай къвезватIа, чир тахъанмаз, къакъаравай гапурни акъудиз жедач!

СтIур Далагъ: Гъа ихътин макъамдиз ярашугъ я шейх Низамидин чIалар. Виликдай ада заз вичин «Искендер-намедай» гъвечIи-гъвечIи чIукар кIелдай. Заз несигъатар гудай. Ингъе, зи рикIел алама са гъахътин несигъат. Яб це, вуч лугъузватIа, чIехи ва камаллу шаирди:

**«Вучиз къамуз капаш вегъез тазва на,
Рази хъанваз, зулум хиве къазва на?»**

**Са паз хъана, жида эциг къуьнерал,
Къизилдин гуьл жедайвал ви гъилерал!**

**Ийимир агъ, гуж авурла чарада,
Инсандин жинс амукъдайвал арада».**

Арчан: (*къетIидаказ*) Чарадан гужуниз чна чаз лайих тир жавабни гуда, лап анихъни фида! Вуна хъайитIани къалура чаз, гьи патахъ элкъуьрдатIа, жидадин кIвенкI.

СтIур Далагъ: Чахъ исятда камаллу са итим, акъуллу меслят гудай куьмекчи авач. Чи мулкарин къуд пад дагълар я. Угърийризни чапхунчийриз инин рекъер-муькъвер чизвач. Чи кьилел гъуцар алатIани, чун жувни уях хъун лазим я! ТахъайтIа, кар кардай акъатун мумкин я...

Арчан: Чан зи рикI алай стха Далагъ! За ваз исятда са гаф лугъун, вуна зун айимир. Тавакъу я, дуьз гъавурда акъукъ!

СтIур Далагъ: Вуч хъанва, я Арчан?! Яргъияр ийимир, авайвал лагъ!

Арчан: Зун папарин чIалал жедай итимрикай туш! Ваз и кар лап хъсан чизва. Амма абуру ийизвай ихтилатрин ван хъайила, аял хъиз пагъ атIана амукъда. Бадейри ахъайзавай гафар а ихтилатрин вилик са затIни туш!..

СтIур Далагъ: Бадейрин махара аждагъанарни дэвер ава. А ваз ван хъайи ихтилатра вуч ава? Аждагъанрилайни хаталу затIар авани?

Арчан: Зун и дагълара аваз гзаф вахт я. И Марá аку, ам СтIурай иниз, зи кылив са шумуд югъ вилик атайди я. Папари ийизвай ихтилатар нив жеда къван, гъадав тахъана...

СтIур Далагъ: (*сабурсуздаказ*) Гъан, лагъ кван, вакIай чIар акъуддай са-ягъда, вуна Далагъан чан акъудна хъи!..

Арчан: Чан стха Далагъ, мад за виликамаз лагъана, зун папатI-папатI га-фар къекъуърдай итим туш! За лугъун, вуна яб це. Ахпа зунни гъавурда тур, ам мах яни, гъакъикъат яни...

СтIур Далагъ: (эхун тамам квадарнаваз) Аку гъа, Арчан, вуна зак хъел кутамир! Лагъ ваз вуч чизватIа! ГъакI япай акъудмир, ихътин ихтилатдилаи кфил ягъун хъсан я. Гъа кар валай алакъда!

Арчан: За лагъай гафарал вун хъуърейтIа, зун квач. Хъурайни?!

СтIур Далагъ: Хъурай, хъурай, я хзан текъейди!

Арчан: АкI ятIа, яб це! Аку, им Марáдин ихтилат я, зи ихтилат туш! Са гафуналди, чи хуъруън агъа патахъай савдагаррин карван физ хъана. Абурун рехъ кыбледихъай кефердихъ тир. Мумкин я, Ахцегъай яна Серирдихъ фи-звайбур тир. Абурун сефердин а кыл заз чидач. Къирим яни, Фиренг яни, низ чир хъурай!

СтIур Далагъ: Ахпа? Ахпа?

Арчан: Савдагаррин жергедик Самаркъанд шегъердай атанвайбурни квай. Вуна ви шиирар за живи хъипи тав квай лацу чарчел кхъизвани? Кхъизва! Вуна заз лагъанай гъа, ам самаркъанд чар я. Абурни гъанай тир, гъа Самаркъанд шегъердай...

СтIур Далагъ: Гаф квадармир! Метлебдал хъша!

Арчан: Зани лугъузва ман, абур Самаркъанд шегъердай тир. Аламатдин ихтилатар гвайбур, гъанин савдагарар тир къван! Марáдизни гъа савдагарри-вай чпивай ваъ, са маса папавай ван атанвайди я!

СтIур Далагъ: (хъел кваз) Арчан, вуна зун къедекърай акъудмир! Са гаф къуна, гъам тикрариз, вун туътуъ къуш яни?!

Арчан: Хъел къемир, чан зи рикI алай стха Далагъ! За авайвал лугъузва! Марáдиз ван атайвал, а патара, яни Самаркъанд шегъер авай чкайра, ажаиб са тайифа пайда хъанва...

СтIур Далагъ: Ажаиб тайифа?

Арчан: Ун ман! Анра пайда хъанвалда са ажаиб тайифа. Вичин тIварни мугъул-татар ялда!

СтIур Далагъ: Самаркъанд шегъердилаи а пад Туран я. Гъеле фарсарин чIехи шаир Фирдоусиди вичин «Шагъ-намеда» анин махлукъдикай кхъей-ди тир. Шейх Низамиди лугъузвайвал, анагар яжужал-мажужрин маканар я. Амма Фирдоусидини, шейх Низамидини мугъул-татар тайифадин гъич тIварни къунвач.

Арчан: Ваз чизвай къванди заз гъинай чир хъурай, я стха Далагъ?! Вуна завай жузуз, гъи гапур, гъи тур нин чатук гатанвайдакай. Зани ваз акъалтIай жаваб гуда. Илимдин уста мад вун я хъи!

СтIур Далагъ: Им аку, и Арчан! Гила идани закай ягъанатарзава!..

Арчан: Туш, валлагъ! Ваз авай илимлувал захъ хъанайтIа, зун фена, Ба-гъдаддин юкъни-юкъвал ацукъдай! Марáдини гъакI лугъузва...

СтГур Далагъ: Вун хьтин севрез Марá къисмет хьаначиртIа, вун сес авачир балугъ хьиз, сив ахъайиз-акъализ амукъдай...

Арчан: Бес, за вуч лугъзува?! Инал ийизвай ихтилатар зибур туш гъа, абур гъа Марáдин ихтилатар я. ГъакIан къундарма ятIани, чидач...

СтГур Далагъ: Ахпа вуч хъана? Ваз мад вуч лагъана Марáди? Яни, Марáдиз савдагарди... Ваъ, сифте савдагарди – са папаз, ахпа гъа папа – ви Марáдиз... Астафируллагъ, вуна зи къил лап какадарна, сикIрен вилер авай сикI...

Арчан: *(вичелай лап рази яз)* Гила акунани ваз, гьихьтинбур ятIа, папарин ихтилатар?! Кимел-межлисдал лугъуз тахъуй гъа, и гафар ваз гъурчехъан Арчанан мецелай ван атайди я! Зун квач, вири гафар Марáдин ва гъадахъ галаз ацукъиз-къарагъзавай папарин гафар я!

СтГур Далагъ: Валлагъ, Арчан, вун амалдар сикI я! Вун къван амалдар, фендигар кас, неинки СтГура, лап чIехи Ширвандани авач! И сеферда вуна зун тухвана!..

Арчан: Гила яб акала, ахпа вуч хъанатIа...

СтГур Далагъ: Лагъ, стха Арчан. Гила види – таб, зиди – яб хъанва!

Арчан: А мугъул-татар тайифадик я хъел, я гапур, я тур, я жида акатзавач лугъуда! Анлайни анихъ, анин инсанрик балкIандин кIвачер квалда! Абурун са пай инсан я, муькуь пайни – балкIан! Зи рикIел аламач, абурун вилик пад инсан яни, я тахъайтIа, къулухъ пад...

СтГур Далагъ: *(ван алаз хъуьреда)* Абурун вилик пад балкIан тиртIа, инсандикай вуч амукъда къван?!

Арчан: *(рази яз)* Вун гъахъ я, чан стха Далагъ! Вилик пад балкIан хъанайтIа, а тайифа лап абурдай аватдай! Ахьтин эйбежердихъ галаз рахаз жедайни?!

СтГур Далагъ: Къан хьи чна, абурун вилик пад инсан я. Ахпа вуч хъана? Чан стха Арчан, зи рикI акъудмир!

Арчан: Ахпа вуч жеда къван? Къвезвалда абур, сел хьиз, и патарихъ! Савдагарриз лап кичIе хъанва. Чеб анихъ, яни Самаркъанд патахъ, мад хъфизмачалда! Ахьтин эйбежеррин кIуарарик акатна, пIиш хъунилай, гъурбатда рекъин хъсан ялда!

СтГур Далагъ: Ихьтин ихтилатри зун фикиррик акатуниз мажбурзава. Са мус ятIани, лап фад, Дербентдин падишагъ Шагърияра вичин ихтибарлу итимар гъа патарихъ ракъурнай. Абурув къизилралди ацIурнавай чуваларни вуганай хьи, къизилрал рази хъана, а яжужал-мажуж тайифа инрихъ атун тавурай.

Арчан: Абур атаначирни?

СтГур Далагъ: Ваъ, абур атаначир. Эвездай арабар атана, гъа ваз Генжеда акур араб-зенгиярни галаз. Дербентдин кIан пад цавална...

Арчан: Абурун вилик пад къадай Шарвили амачир ман!

СтГур Далагъ: Шарвили амачир. Гила адан чкадал чун акъвазна кIанда! И мугъул-татар тайифадикай зи вили яд хъвазвач. Абур атана, иниз акъатайтIа, чи крар чIур жеда. Абур уьлендин винел жедай, гъуьнуь хьтин затIар я. Са чкадал гъавалат хъайитIа, ана чан аламай са шейни амукъдайди туш!..

Арчан: Абурун эмирдин тIвар Субудай-багъадур ялда!

СтГур Далагъ: Ам субудай яни, шешелдай яни, заз чидач. Чахъ чIехи чувалар ава. Ахьтинбур гъа чувалда туртIа, хъсан жеда!

Арчан: Заз аквазвайвал, анихъай, бацIияр вилик кутуна, Марá хуьквезва. Адаз чна ийизвай ихтилатрин ван атIайтIа, ам чал хъуьреда гъа!

СтІур Далагъ: Хъуруьнрин макъам туш, стха Арчан. Килиг, ада, нефес-нефесдал текъвез, гьикІ зверзаватІа! Хъайи кар-агъвалат ава жал?!

(Звериз-звериз Марá къведа.)

Марá: *(гъаяжанлу ванцелди)* Заз къакъан синелай, акуна, агъа дереда са кІеретІ хуруьнвиар кІватІ хъанва. Абур векъевайбуруз ухшар туш! Вири, гъал атІана, чкІанвай хтар хъиз, инихъ-анихъ чкІизва!..

СтІур Далагъ: Я гъуцар! Гъа за лагъай чІуру макъам икъван фад атана агакъна хьи...

Арчан: Гъалар гъа къадар пис жезвани, я стха Далагъ?! Гила а хуруьнвиар зарни аквазва. Абур инихъ, чун галайнихъ къвезва...

СтІур Далагъ: Абур инив агакъдалди, чун са тайин меслятдал атун лазим я. Гъикъван вахтар тир, чун и дагъларин арада секин хъана ацукънаваз! Гъикъван чІавар тир чи мулкаррик ягъийрин кІурар хкъун тавуна! Чи архайинвал куътягъ жезвай хътинди я...

Арчан: Я зи рикІ алай стха Далагъ! Зунни вун мус архайин хъайиди я?! Генжеда чи къилел атай къванбур нин къисметдиз аватайди я?! Женгерин вахт алукънаватІа, чун, кичІела, къулухъ акъваздайбурукай туш!

СтІур Далагъ: Женгерин вахтунда Далагърин несил гъамиша виридан кІвенкІве жедайди я. Арчанрин жинсни и дагълара авай лекьерин жинсерикай тушни, мегер?! Амма къве касдивай зурба са къушундин хура акъвазиз жедач. Чун вири санал, къуьн къуьневаз экъечІна кІанда душмандин майдандиз...

Арчан: Вуна лагъ, за ийида! Зи чанни ваз къурбанд я, чан стха Далагъ!

СтІур Далагъ: Гъа гила-мад вуч жедатІа, садазни чизвач! Саламат яз амукъун патал, акбул жуван къиле хъун лазим я...

Арчан: Гъа и дара-дарда Марáни инал алаз хъана...

Марá: *(нарази яз)* Марáди ваз вуч писвална, и жуьреда закай рахаз?..

Арчан: Я чан стха Далагъ! Вун идаз килига, генжевидин и терс рушаз! Ина вуч хъанватІа, ам гъич гъавурдани акъунвач!

СтІур Далагъ: Ам чна гъавурда твада. Яб це, чан вах Марá! Вун исятда ацукъа за агъада чІурал ахъайнавай балкІандал. Гъич са геренни геж тавуна, гъала балкІан дуьз СтІуриз. Лагъ анин жемьтдиз, итимар, чпин яракъарни гваз, агурай иниз. Амайбур вири, аяларни гваз, экъечІрай Шагъ-дагъдин рагариз. Залум душман къвезва лагъ! Яжужал-мажуж, рикІе инсаф авачир чапхунчийр, фасикъарни зиндикъар къвезва лагъ! Вун гъавурда акъунани?!

Марá: Акъуна, чан стха Далагъ! Бес, и бацІийриз вучда? Абур мад а си-нер галайнихъ фена, анай агъуз, мичІи дагърдиз аватирвал я!

Арчан: За ваз лагъаначирни, им генжевидин терс руш я! А патахъай исятда аждагъанарни дэвер къвервал я, им лагъайтІа, бацІийрин къайгъуда ава!

СтІур Далагъ: *(ван алаз хъвериз-хъвериз)* Гъа и Марá хътин рухваря кІанда чаз! Ихътин рушарин вилик аждагъанрини мет ядайди я...

Арчан: Куьн залум къиникъни, адан дабанрик хъитхъитІар кутуна, рекъидайбурукай я! Аку гъа, зун нин тай хъанватІа!..

СтІур Далагъ: Ви бацІийриз чун килигда. Вун вач, чан вах Марá. Тадиз ахлад хуруьз!

(Марá фида.)

Арчан: *(регыятвилелди)* Ахвайш! Марá чи кIвачерик галкIана амайтIа, чун гьелек жедай! Лап зи рикIяй хьана, вуна ам СтIуриз дугурайди!

СтIур Далагь: Ам за гьакI дугурнавайди туш. Ам важиблу тапшуругь гваз ракьурнавайди я...

Арчан: Зани гьакI лугьузва ман...

СтIур Далагь: Гила ви нубат я, стха Арчан. За фикирзавайвал, дередай инихь къвезвайбур стIурвиар туш. АкI хьайила, экъечIа кван вун абурун вилик, хабар яхь, вужар я, вучиз абур, чубан авачир суьруь хьиз ихьгин теспачада гьатнава?

Арчан: Ви буйругь – зи къуллугь!

(Арчан фида. СтIур Далагь текдаказ амукъда.)

СтIур Далагь: *(хиялрик акатнаваз)* Кьил такьадай экьис тахьайтIа, хьсан я! КичIе хьанвай и жемьтдиз руьгь гана кIанда. Абурун кьиле акьваздай са къагьриман авачиз хьайитIа, зун жув акьвазда абурун кIвенкIве. КIвенкIвечи – гьалибвилин тIаратI я. За икI гьерекат авуртIа, якьин зи несигьатчи тир шейх Низамини рази яз амукъда. Я гьуцар! За куь вилик кьин къазва! Эгер и женгерай зун сагь-саламат яз акьатайтIа, Генжедиз фена, за зи умуд квай архадин пелез са пIагь гуда. За адан камалдивни регьимдив ацIанвай шиирар и вилайтдин вири чкайра аян ийида! Я гьуцар! И четин береда за квевай куьмек тIалабзава. Жуваз – ваь, дэверин кIурарик акатзавай и жемьтдиз. Зун женгчи я! Зун женгчи шаир я! Зи рикIел лап хьсандиз алама шейх Низамини кьизилди хьиз цIарцIар гузвай несигьат:

**«ЦийикIа туьхкIуьра и куьгьне къавар,
Авамвал яргъаза, чуьхвена цавар.**

**И дуьнья дэверин гьилияй акьуда,
Ам вири алемрин кьилив агуда.**

**Ахварай ксанвай махлукь авуда,
Акьулдин чиналлай перде алуда!»**

(Арчан ва адан гуьгьунаваз са десте дагьвиар къведа.)

КУЬД ЛАГЪАЙ ШИКИЛ

(СтIур Далагь, Арчан ва дагьвиар)

Арчан: *(заландаказ нефес къачуз-къачуз)* Вун гьахь тир, стха Далагь. Ибур стIурвиар туш. И язухар агьадавай хуьрерайни шегьеррай катнавай Аллагьдин бендеяр я! Ваз абуру вуч лугьузватIа чидани?

СтIур Далагь: Вуч лугьузва? Гьихьтин хабарар гва абурув?

Арчан: *(дериндай агь аладарда)* Абурув гвайди бед хабар я!

СтIур Далагь: Гьихьтинди ятIани, фад лагь! Фад лагь, я Арчан! Кацин тум ялмир!

Арчан: Ягъийрин кІурук акатай гъич са шегъерни, са хуърни, са убани саламат яз амач! Абурун балкІанар фейи чкайрал векъни экъечІзамач...

СтІур Далагъ: Гзаф яни душманрин къадар?

Арчан: И туртурриз а кардикай хабар авач!

СтІур Далагъ: Абур лап яргъарай атанвайбур яни?

Арчан: Ана лап Шамахидай катайбурни ава...

СтІур Далагъ: Бес, ширван-шагъдин къушун?! Къушунни катнавани?..

Арчан: Къушун анихъ амукърай, ширван-шагъ вични дагъларавай са кІеледа чуънуъх хъанвалда...

СтІур Далагъ: ХупІ четин хъаначни, стха Арчан! Шагъ чуънуъх хъанва, къушун катнава, жемят чкІанва!..

Арчан: Ийизвай кардик къил кутадай са викІегъ кас тахъайтІа, чи гъал лап вай жеда! Чан Далагъ стха, лагъ, ихътин макъамда вуч авун лазим я?!

СтІур Далагъ: Сифтени сифте, чна къуд патахъ беледчияр ракъурда. Абуру чирда гъи къадар къушун аватІа, и малум тушир мугъул-татар тайи-фадихъ. И кар чир хъайила, тедбир къабулун регъят жеда!

Арчан: *(шаклувал авай ванџелди)* КичІевилай чпин шалварар къежирнавай ихътинбурукай беледчияр жедани, я зи рикІ алай стха Далагъ?!

СтІур Далагъ: Беледчивилиз чи стІурвияр фидайди я. ЭчІевиярни викІегъ ксар я, а паталлай тІигъирвиярни, масабурни. Вири хуърерай чанда рикІ авайбур агайтІа, чахъ бегъем са къушун жеда.

Арчан: Къушундиз са тукІвей эмирни кІанда!

СтІур Далагъ: Я Арчан, зунни вун кІвенкІве акъвазайла, женгчийри чпи къадайди я эмирдин тІвар. Зи тІвар къун тавуртІани, ви тІвар къадайбурун къадар гзаф жеда. Аквада ваз, стха Арчан!

Арчан: Муругъарни Мучугъар, Кчанарни Калунар, Хуълуъхъарни Кузунар, Вурварни Лацар, Чпирарни Ясабар, вири къведайди я инал, и Силибирдин чинал!

СтІур Далагъ: Чи къетІивал акурла, кичІе хъанвай и Аллагъдин бендейрикни руьгъ акатдайди я. Абурни акахъда чи жергедик. Ахпа килигда чун мугъул-тарар ягъийрин аждагъанвилиз!

Арчан: *(ван алаз)* Вун атІанихъ килиг, чан стха Далагъ! Чи дустар атана агакъзава!..

СтІур Далагъ: За ваз гъикІ лагъанай? Гъар са кардин лап кар алай чка, адак къил кутун я! Ахпа вуч жедатІа, гъуцариз чпиз аян я!

(Сад-сад, къъвед-къъвед къъез, гъиле жуъреба-жуъре тІаратІар, яракъар авай дагъвияр кІватІ жеда.)

Арчан: Ша, чунни фин абурун вилик!

СтІур Далагъ: Ша, фин!

(СтІур Далагъни Арчан дагъвийрин къаншарда акъвазда. Зуьренірай язавай къати «Лезгинкадин» ванер акъатда.)

Арчан: Гила майдан види я, стха Далагъ! Вуч лугъуда вуна къвердавай гзаф жезвай и ксариз?!

СтІур Далагъ: *(чин дагъвийрихъ элкъуърнаваз)* Я викІегъ дагъвияр! Я рикІера ялав авай жегъилар! Чун вири инал кІватІ хъайи вахтунда, аждагъанринни дъверин гарданар бурмишдайбур вужар я?! Мугъул-татар магълубдайбур вужар я?!

Дагъвияр: (вирибуру санал, ван алаз) Чун я!
СтIур Далагъ: И дагъларин викIегъ женгчияр вужар я?
Дагъвияр: (вирибуру са сивяй) Чун я!! Чун я!!
СтIур Далагъ: Чи мулкар саламат яз хуьдайбур вужар я?
Дагъвияр: (вирибуру са сивяй, ван алаз) Чун я! Чун я!! Чун я!!!
СтIур Далагъ: Яб це ва рикIел хуьх!

(«Лезгинкадин» ван яваи-яваи гурлу жеда. СтIур Далагъа шишр кIелда.)

**Аждагъанар, дэвер къвезва СтIуриз,
Рекьер-муькьер, кIвалер-никIер чкIуриз!**

**Манжанахар, дегъреяр гваз зверзава,
Вай-амандив дагъни дере ацIуриз.**

**РикIяй аман акъуд, эллер, гъазур хуьхь
А ягъийрин хура гапур акIуриз.**

**Далагъ фида виридлайни кIвенкIеваз,
Мугъул-татар чи мулкарай чукуриз!**

*(«Лезгинкадин» ван тамам къати ва гурлу хъанваз,
перде аста-аста кIев жеда.)*

Эхир.

Тудуцистика

Исламудин
ГЪУЪСЕЙНОВ

ВЕКЪЕЛАР ЭСЕДУЛЛАГЪ

(Рикел хунар)

Им, белки, 2004-йисан сифте кылерай хъайи кар я. Са лазимвал аваз зун зи дуст МутГалибов Улушанан патав физвай. Ада и вахтунда Каспийск шегьердин мэрдин сад лагъай заместитель яз кIвалахзавай. Идалай кьулухъни цIуд йисаралди и кIвалах давамарна. Исятда ам пенсияда ава...

...КилигайтIа, Улушанан патав Эседуллагъни физ гъазур хъанва. Чун таниш хъана, ахпа и танишвал кIеви дуствилиз элкъвена...

Эседуллагъ сифте акуна, ам «саймиш тавуна», патавай фин мумкин тушир. Туькме жендек авай, акурвалди рикIиз хуш жедай, абурар алай, хъсандаказ алукинавай, кьакъан буйдин инсан... Са шумуд йисалай зал Махачкьалада гьалтай осетинри шагьидвалзавайвал, Парижда и кас акур са бязибуру (иллаки дишегълийри), ам Апаллоназ ухшамишзавай...

Гила рагъметлу Эседуллагъ тарих я, ам лезги халкъ амай кьван чIавал, рикIелай тефидай феномендиз элкъвенва. Белки, кьилди кьачуртIа, Лезги театрди вичин 111 йисан девирда и касди кьван бегьерлу кьуллугъ авур са касни авач жеди, завай ахътин кас мукъварални ала лугъуз жедач, ам, Дурия Рагъимовадин гафаралди, лезги театрдин Генерал я. Неинки са лезги театрдин!

«Дагъустандин лайихлу ва халкъдин артист, Россиядин лайихлу артист, Россиядин Федерациядин писателрин Союздин член, бажарагълу режиссёр, драматург, театровед, машгъур общественный деятель, Дагъустандин госпремиядин лауреат... Абурулай гъейри, сифте «Шарвилидин» сувар Ахцегъа тешкилайди ва «Яран сувар» Москва шегьерда эцигайди...

Алакъай кIвалахар гьатта гьисабиз хъунни четин я. Вичин тамам тушир 72 йисуз 44 йис Наврузбегова театрди гана. Драматургди 18 пьеса сегънеламишна, 8 ктаб акъудна... Абурун арада «Театр, рождённый в горах» (1990), «Лезгийрин театр» (1992), «Великий импровизатор» (2005) ва масабур. Ме-

села, Парижда 1998-йисуз хъайи вакъийра («Эстетическое воспитание зрителя в самых отдалённых регионах России») Кеферпатан Кавказдай ругуд театр авай, и гьисабдай яз Дагъустандай тек са Наврузбегов («Къизилдин пальма» къачур вахт)...

Гьелбетда, чӀехи коллективда вири жуваз кӀанивал жедач. ГъалатӀарни хъана, векъивилерни арадал атана. Инсанар тушни? Амма Наврузбегов Эседуллагъан Ӏвар, адан крар къизилдин гьарфаралди кхьенваз чи тарихда амукьда!!!

ЗИ РАГЪМЕТЛУ ДИДЕДИН ИХТИЛАТ...

Дидедай чи пуд стхадиз – Анварбегаз, Зейнудиназ ва заз – ихтин ихтилат хъана. «Куь къве имини дах пуд хайи стхаяр тир. Абур яргъалди чара тахъана санал аламай. Хзан чӀехиди тир: суфрадихъ ацукьна фу недайла, къадалай гзаф инсанар жедай. Вири уьмуьрда чи хзанрин арада къайи ихтилат хъайиди тушир, халкъдин мисалдалди, ви вилиз гум фида, анихъ хьухъ – лугъудай касни хъаначир (чи къаридал чан аламаз). Зи рикӀел, гьикъван алахънатӀани, хквезмач чи пуд хзандин арада са шулугъ хъайи дуьшуьш. Чи хзандин дестек куь баде (дахдин диде) тир. А вахтунда итимрин ихтиярда вири авай, амма куь баде гьич тежедай хътин инсан тир, ажайиб, женнетдай атанвай гьуьри-пери хътиндаз ухшар тир. «Ам са жуьре вичин гадайриз килигун бес жедай, гаф сиве амаз тахсир квайдан гел квахъдай, гьатта куь чӀехи ими Гъасанни (гзафбуру кӀвалени, къецени вичикай вил къагъдай итим) диде алай чкадал герексуз са ихтилатни рахадачир... Диде вичин рухвайриз акӀ килигдай хьи, тахсир квайди, вил къулухъ ягъиз, гьатта фу незвай суфрадихъай, чукькни тавуна, къарагъдай... За къени лугъузва: «Я Аллагъ,

бахтарни жеда къван инсандиз!» Чи кефи хаз, артухан са гаф лугъуз садавай-ни жедачир... Къари вич пара акъуллу, камаллу, вичин кІвални хзан кІандай, вич вири крарай чаз чешне дишегъли тир. Адан итимни (куь чІехи буба-дахдин патай) и дерейра сад лагъайбурукай яз гъаждал фейи кас тир. Яхдиз ва девейрал алаз... За ихтилат ийизвай вахтунда апай амачир... Чи къари гзаф ажайиб инсан тир. Белки, ам хътинбур са гъина ятІани мад ава жеде... Амма заз акунач, гъич ванни хъанач! Ам заз хайи диде хъиз ва гъадалайни вине авай! Чна гъич садрани чи къаридин кефи хайиди туш. Куь бадедин тІварни Хатунбике тир. Агъзур сеферда рагъмет гуй вичиз», – икІ куьтягъна вичин ихтилат чи дидеди...

Вичин мусурманвизиз, инсанвизиз, мугъман къабулуниз килигайла, хуьре сад лагъай дишегълийрикай гъисабзавай зи дидеди икъван тариф ийизвай яраб зи баде гъихътинди тиртІа – зун рекъидалди ва къейила къулухъни сир яз амукъна заз...

... Улушанан патав физвай чкадал уьмуьрда зал сифте сеферда Эседуллагъ гъалтна. Таниш хъайила, вич Векъелрилай я, лагъана заз ада. Бес зи баде Хатунбикени Векъелрилай туширни?! Я Аллагъ, зи бадедин хуьр я хъи, заз садрани чир тахъай бадедин (зун ам къейидалай къулухъ хана...).

Заз акІ я хъи, зун инанмиш я, Эседуллагъан бажарагъдик, адан суйдик, къаш-къаматдик, буй-бухахдик... анжах са диде-бубадин пай ваъ, вири Векъелрин тамарин, синерин, гъвадин, къецІил кІвачер гваз Эседуллагъ къекъвей жигъиррин – куьрелди, вири тІебиатдин пайни ква! Зи Бадедин пайни!..

Эседуллагъ гзаф жумарт кас тир. Са шумуд сеферда чун, кІватІ жез къудвад кас, ада къунагъламишдай. Чун къвед лагъайтІа, мукъвал-мукъвал гъалтдай...

...Са бязи мукъвабуру ягъанатни кваз, заз «кассир» лугъудай, жуваз кепекни хийир авачиз (Эседуллагъахъ ва театрдихъ галаз дуствал, Баде зи рикІе-лайни и йисара, гилани алат тавун – «са бязи мукъвабуруз хъуьруьн къведай гафар я»), саки 10 йис хъана Эседуллагъаз – лезги театрдиз куьмекар гуз. Гъа са вахтунда зун педагогикадин илимрин кандидат тир, Дагъустандин школайрин лайихлу муаллим ва зегъметдин ветеран, ДГПУ-дин старший преподаватель. Ихътин «регалияр» авай зун, рикІе затІ авачир, дамах гвачир инсандай къун четин тир. Гзафбур гилани зи темягъсузвилехъ агъазвач. Гила, зи Бадедин тІвар ва хуьр чир хъайила, белки, абурни гъавурда акъан...

... ШАГЪАБУДИНАН КЪЕГЪАЛВАЛ!

Заз инал виликдай чапдиз акъатай са бязи материалрикай менфят къачуз кІанзава. Абур вири Эседуллагъан къисметдихъ галаз алакълу я. Адалайни гъейри, и материалар ина, «чи макълалада, сад-садал гъалтзава»... Зи сифте муаллимрикай сад чи хуьруьнви Мирзеханов Салманхан тир (рагъмет гуй вичиз, фад фена чи арадай, 1998-йисан 8-августдиз). Ам гзаф баркаллу, акълалтІай тербия авай, сахават инсан тир. Чун гзаф йисара санал хъана: си-

фте зун адан ученик, ахпа за очно, ада заочно Дербентдин педучилище, ДГУ куьтягна, санал кIвалахна, гзаф кьени крара иштиракна. 1966-йисуз чи хуьрера залзала хьана. Чаз, муаллимдиз ва заз, хуьр чкадилаь юзана кIанзавачир. Гзаф ялунар авуна, вад лагьай классни ахьайна чи хуьре. Гьикьван чаз кIандатIани, Ичинрин са пай (гьабурок кваз зи муаллимни) ЦИийи Макьарал куьч хьана. Пис хьанач, исятда саки вири рази я, гьатта шадни. Хуьре амукьай инсанарни (50 кIвалелай виниз), пашман я лугьудай чкадал алач...

А юкьуз чун зи муаллимдин кIвале, ЦИийи Макьа, ацукьнавай. И йис 1998-йис тир. Адан суфрадихь зун (гьайиф хьи, гьайиф) эхиримжи сеферда ацукьнавай...

Телевизордай футболдай дуьньядин чемпионат физвай. Чахь кьве жегьилни галай. Суфрадихь чна тIимил-шимил «шулугьарни» ийизвай. Гьар жуьре ихтилатар арадал кьезвай, чIугур жафаяр, са бязи бадгьава фейи зегьметар рикIел хквезвай... Муаллим садлагьана кьарагьна, фена муькуь кIвалай газет гваз хтана, захь элкьвена, лагьана: «Исламудин, заз чизва, на и шиир кIелайди. ЯтIани, мад килиг...» Газетдал алайди чи виликан ученик, гила бажарагьлу шаир Шагьабудин Шабатован «Векьелар» шиир тир.

Ам гьа и йисуз кхьенвайди тир. Бегьем акьван машгьурвални хьанвачир. За ван алаз шиир кIелиз башламишна, вилерин кIаникай муаллимдиз килигзавай, заз адан вилерал накьвар алаз сифте яз акуна: Векьелрин кьисметди адан рикIел Ичинар хканвай... И вахтунда чаз Эседуллагьакай хабарни авачир, ахпа мадни ихьтин крарни хьжедайди низ чидай?!

**Бул булахар, гегьенш чуьллер галай хуьр,
Хаму кард хьиз кьакьан синел алай хуьр,
Кас амачиз кье саил хьиз авай хуьр,
Агь, Векьелар, агь Векьелар, Векьелар,
ГьикI алатна ви рухваяр рекьелай?**

**Тек садра тир акурди зи вилериз,
Тух хьана зун килигиз ви чуьллериз.
СакIани зи алатзавач рикIелай,
Агь Векьелар, агь Векьелар, Векьелар,
ГьикI алатна ви рухваяр рикIелай?**

**Эверзава квез бубайрин сурари,
Гуьзетзава куьн кьацу тир чIурари,
Ялварзава бул емишрин тарари,
Агь, Векьелар, агь Векьелар, Векьелар,
ГьикI алатна ви рухваяр рекьелай?**

**Вад кам рехь тир Сардархуьруьн муькьвелай,
ТIалабда за, тIал алуд зи рикIелай,
Гьил кьачумир и гуьзел тир хуьрелай,
Агь, Векьелар, агь Векьелар, Векьелар,
ГьикI алатна ви рухваяр рекьелай?**

«ЛЕЗГИ ГАЗЕТДИН БУЛАХ»

(Шагъабудин Шабатован нубатдин къегъалвал)

Макъалада (ЛГ, 25.9.2014 йис) Шагъабудин Шабатова гзаф месэляяр хкажзава. Амма абур, асул гысабдай, «Векъелар» шиир гыкI кхъенатIа ва адаз музыка теснифай сергъятра гъахъзава. Ибур саки вири рагъметлу Салманхан муаллимдин кIвале хъайи межлисдилай къулухъ жезва.

Инал чна Шабатоваз гаф гун, яргъи са цитата гъун патал: «...И шиир (рахун «Векъелрикай» физва – И.Г.) за сифте, Дербентдиз фена, Эседуллагъ Наврузбеговаз кIелна, ам, вилерилай накъвар къвез, шехъна. Заз и кардикай кIамаз хъана, ахпа ам зи гарданда гъатна.

...Гуьгъуьнилай Сулейман-Стальский райондин налогрин рекъяй полициядин начальник, полковник, рагъметлу Мирзе Закариева и шиирдиз музыка теснифун, халкъдиз раиж авун тIалабна. Ингъе машгъур манидар Керим Керимова гъава кхъена, тамамарни вичи ийиз мани арадал атана. И маниди хуьруьнвийриз таъсир авуна, абуру хуьр саил хъиз тун тавунин къарар къабулна. Рагъметлу Мирзеди «Векъелар» манидиз экуь дуьнья къалурун патал вири жуьредин куьмекарни ганай.

И мани сифте сеферда тамамарун патал Мирзе Мегъамедовича вичин хайи хуьр Векъелрал гзаф мугъманриз, гъар жергедай яз «Лезги газетдин» къилин редактор Агъариза Саидоваз, са жерге журналистриз, Лезги театрдin коллективдиз, къиле Эседуллагъ аваз, теклифнавай.

Чалар, гъава, санлай мани хуш хъайи инсанри, капар ягъиз, мани Керимоваз са шумуд сеферда тамамар хъийиз тунай.

Дем къурмишай чка Векъелрин хуьруьн патав гвай къайи булах тир. Зун «Лезги газетдин» хсуси корреспондент тирвиляйни, мярекатда редакциядин маса къуллугъчийрини иштирак авуниз килигна, Мирзе Мегъамедовича, къилин редактордихъ элкъвена, лагъанай: «Гъуьрметлубур, чакъ авай сад тир газет ва сад тир театр хуьн, анра халкъ патал кIвалахзавай гъар са касдин гуьгъуьл хкажун патал, чун чалишмиш хъана кIанда. Чна газетдин тираж артухаруниз, театр хуьрериз атайла, халкъ клубриз сел хъиз ахмиш хъуниз къетIен фикир гана кIанда. За къенин йикъалай эбеди яз и булах, ял ягъиз гъакъван къулай чка, «Лезги газетдин» тIварунихъ ягъун тIалабзава. Къуй гъар чпиз мумкинвал хъайила, газетдин къуллугъчийри, иниз атана, ял яргъай. ИкI, газет чна генани машгъурда».

Гъар сеферда, зун акурла, Мирзеди хабар къадай: «Я Шабатов, гынва чи коллектив? Ам мус хквезва ял ягъиз?» «Дагъдиз хъфена, ял ягъиз виридаз кIанзава, амма кIвалахдин гъиляй садахъни ахътин мумкинвал жезвач», – жаваб гудай за...

Ингъе куьгъне Векъелрал чан хквезва. Хтанва лагъайтIани, жеда. Рагъметлу Мирзе, Эседуллагъ чи арадани амачтIани, хуьре абурун мурадар, абуру кутур адетар давамарзавай инсанар тIимил авач. Абурукай сад чи дуст,

«Россиядин патриот» медалдин сагъиб, райондин образованидин хилеи работникрин профсоюздин председатель Халилбег Халилбеков я. Ада гъар йисуз майдин гуьзел вацра, хуьруьн жемьтне пате-къерехдай хтана, чпин бубайрин и ватанда хуьруьн югъ кьиле тухузва.

Шадвилер къурмишзава, жегъилриз хуьруьн тарихдикай, бубайрин баркаллу крайкай, Ватандин Чехи дяведа хуьруьнвийри къалурай виктегъвилерикай – суьгъбетар ийизва. Гъар йисуз и вакъиаяр лентиниз къачузва, абурукай гъар са хзанда менфят хкудзава. Са шумуд сеферда ихътин мярекатра иштирак авун азни къисмет хъана.

За и хуьруькай сифте шиир хъидайла авур фикирар дегиш хъанва. И сеферда за икI кхьин хъувуна:

**Бул булахар, гегъенш чуьллер галай хуьр,
Хаму кард хъиз къакъан синел алай хуьр,
Са вахтара кас амачиз авай хуьр,
Агъ, Векъелар, агъ, Векъелар, Векъелар,
Сагъ хъуй куь хуьруьн жемьт – къегъалар!**

Чи бубайрин хуьрер, аялар хъиз, чал вил алаз тан тийин.

Гъар са хуьрел чан хтун зи эрзиман мурад я, Зун гзаф хуьрерин агъалийрихъ галаз гуьруьшмиш жезва. Заз абурун фикирарни малум жезва, вирида бубайрин хуьрерихъ ялзава, амма мумкинвилер авачирвиляй, акакъзавач. Дагъларал чан хкунин кIвалахрихъ гьукуматдини фикир гана, гъиле къунайта, гъикъван хъсан жедай».

Дуьз гафуниз мад вуч лугъун!

Шиил ва культура

Арбен КЪАРДАШ

ЭМИН ВА КЪАЗАНФАР

Етим Эминахъ дустар гзаф хъайиди хъсандиз малум я, са къадар дустарин тIварар ада вичин чIалара къунва, бязибуруз ада шиирарни бахшнава. Адан къетIен дустарикай сад Мамрачрин хуьрйй тир Къазанфар-бег Зулфукъаров тир. Абурун араяр лап агатайбур тирди абуру сада садаз кхъенвай шииррайни аквазва. А къве шиирни чав агакънава.

Етим Эминан шиир са ктабра «Дустуниз», А. Агъаева 1960-йисуз акъудай ктабда ва адалай гуьгъуьниз акъатайбура «Къазанфараз» тIвар алаз гъатнава. Ингъе ам:

**Эй азиз Бедел-Вирана, чун хътин дустар жедани?
Дустунин мескен датIана мегер икъван дар жедани?**

**Виридаз дуст авай чка рехъ ачух уьлчуь хъайила,
Чаз мегер дуст авай къапу икI кIеви Хейбар жедани?**

**Алемарин сан гзаф я, – гъич садазни вири сад туш.
Дустни масад сад садавди мегер барабар жедани?**

**Хъсан за вун чир ийидай, белки, заз вун ақунайтIа,
Ви патав илчи ракъайтIа, яраб вун бизар жедани?**

**Шумудни са югъ я хъи, зун Межнун хъана чуьллераваз,
Тамарзу я дуст ақунихъ. ИкI рекъе цацар жедани?**

**Дуст дустунин зияратдиз агакъайла, нури-гуьзуьм,
Дустуниз дустун къапудал мегер икI дапIар жедани?**

**Етим Эмина лугъуда: «Дуст далудихъ дагъ язава».
Тушиз хъайла, бес гъавайда бес мужаррад тIвар жедани?**

А. Агъаеван ктабда и шиирдин кІаникай ам кхъей вахт 1870 – 1871-йисар яз къейднава. Шиирдиз ганвай баянда «Къасум-хуъруън райондин Векъелар тІвар алай хуъряй тир Гъажиев Сейфединаз Къазанфара и шиирдиз жаваб яз ракъурай шиир гъатна» ва ам кхъей йисни 1871 лагъанва. Аквар гъалда, Къазанфаран шииррдал ам кхъенвай тарих къалурнавай, тахъайтІа баян гайи касди и делил икъван къетІи-даказ гъидачир. Гъа тарих себеб яз, мумкин я, Эминан шиир кхъей йисни тахминандаказ гъа йисаз мукъвади яз къалурун.

Шиирдал тарих хъун важиб авай кІвалах я, ада чаз шаирдин ва адан уьмуьрдин чаз чизвай вакъиайрин галай-галайвал арадал хкиз ва суал алай месэлайрал экв хъичириз куьмек гуда.

Ша чна гила Эмина Къазанфараз хганвай жаваб кІелин:

**Аферин хъуй ваз, вун хъуй сагъ, эй азиз.
Ваз несиб хъуй женнетдин багъ, эй азиз.**

**Агакъайла а ви чар зав, хъана зун
Дустарин къилив уьзуьагъ, эй азиз.**

**Валлагъ, уна а ви кагъазда авай
Маргъабади зи дамагъ чагъ, эй азиз.**

**Чир хъана ваз, гъич чидач ахмакъариз
Дуст я дустун далудихъ дагъ, эй азиз.**

**Валлагъ, авач гъич са касдиз ву-хътин дуст,
Гъар дустуниз вун я варз, рагъ, эй азиз.**

**Зун я маъзур, ша Хутаргъиз вун кье физ,
Ви дердери хъ зун я муштагъ, эй азиз.**

**Хъуй чи дуствал эбеди яз, заз чІалар
Гъар вахтунда на кхъиз ягъ, эй азиз.**

**На куькІуьрна, стха, вун Аллагъди хуьй,
Бедел-Виранадиз чирагъ, эй азиз!**

И кье шиирдикай веревирдер ийиз эгечІдалди, Эминан «Къазанфараз» шиирдиз Гъалиб Садыкъиди 1995-йисуз акъудай ктабда (Етим Эмин. «Вил атІудач дуьньядихъай...») ганвай баянни вилик гъунин гереквал ава: «И шиир сифте яз Векъелар Сейфудинавай писатель Гъаким Къурбаназ гъатнай. Гуьгъуьнилай чаз инал тІвар къур А.Агъаларован кІватІалдай (и касдин тІвар алимди муькуь къейдерани къунвай. – А. Къ.) Мамрач Къазанфара вичин гъилелди кхъей вариант гъатна. Виликра «дили-дивана» лугъуз кхъенвай гаф гъалатІ яз

«Бедел-Вирана» гафуналди эвез хъанва. «Бедел-Вирана Къазанфаран литературный тахаллус я. Яни Къазанфарни шаир тир».

Инал лугъун лазим я хьи, Эминан 1995-йисуз акъатай ктабдал къведалди чап авур кIватIалра «Къазанфараз» шиирдин сифте цIарцIе «дили-дивана», муькуьбура «дили-вирана» авай. Месела, «дили-вирана» гафунин мана А. Агъаеван ктабда ихьтин гафаралди ахъайнава: «харапI хъанвай, барбатI хъанвай рикI, ханвай рикI». Етим Эмина вичин рикI алай, кIеви дустуниз икI лугъудайдал шак къевезвай. Гъавилай чна, Гъ. Садыкьидиз жагъанвай жуьреда авай «Бедел-Вирана» гафуникай, вични Къазанфаран тахаллусдикай бине къуна, ам вичин чкадал эхцигун къетIна.

Къазанфара Эминаз хгай жавабдани чна адан тахаллус вичин чкадал эхцигна. Вучиз лагъайтIа и шиирдин сифте яз чап авур вариантдин эхиримжи цIарцIени «дили-вирана» гаф авай. И гафуни къве шиирдани чеб авай цIарарин мана дериндай дегишарни ийизвай, гъа са вахтунда абур тайинвилакайни магърумзавай. Эхиримжи цIарцIе шиир кхъей касдин тIвар ва я тахаллус хъун эдебиятдин кIеви къайдайрикай сад яз, Къазанфара ам чIур авунин чIалахъ хъунни четин тир. «Бедел-Вирана» Къазанфаран лакаб хъайиди райж хъуни ва ада къве ширдани герек чкайрал вичин чка хъуни и къве эсердивни дуьздаказ ван ийиз тазва.

Гъайиф хьи, «Етим Эминаз жаваб» Къазанфаралай чав агакъна амай тек са шиир я. Адан маса шиирар малум туш. Абур адахъ авачир лугъуз жедач, вучиз лагъайтIа вичин девирда вилик-къилик хъайи, гъа вахтарин илимар чиз хъайи гзаф ксари эдебиятдик чпин пай кутун, шиирар кхьин адет тир.

Къазанфар Зулфукъаров, лагъайтIа, гзаф къетIен кас яз хъанай. Ада лезги халкъдин тарихда аквадай чIехи гел туна.

Ам сифтени-сифте чи тарихда маарифдар хъиз, «Куьредин эвелимжи абжуз» тIвар алаз лезги чIалал сад лагъай ктаб акъудай кас яз тайин хъана.

И ктабдикай рахадалди заз тIвар-ван алим А.Р.Шихсаидова «Литературадин Дагъустан» журналдин 1989-йисан 1-нумрада чапнавай «Кхьинрин имаратрин геле» макъаладай са кIус гъиз кIанзава: «Суллейман-Стальский райондин Алкъвадрин хуьре, рагъметлу Гъуьсейнов Абдулкериман (шаир Ибрагъим Гъуьсейнованни академик Абдусалам Гъуьсейнован бубадин. – А.Къ.) кIвале заз акур «Макъамар» тIвар алай ктабда арабрин чIехи писатель Абу Мухаммед ал-Касим ал-Хариридин (1054 – 1122) зарафатдин гъикаяяр ава. И ктаб Алкъвадар Гъасана 1856-йисуз «...устад алим, хци къатIунрин литератор Ахцегъ Мирзе-Али-эфендидин патав... савадлу стха, (заз) мукъва мамрачви Малла Къазанфаран куьмек галаз» кхъенвайди я».

А.Р. Шихсаидова кавычкайриз къачунвай гафар Алкъвадар Гъасананбур я. Абурай чаз Къазанфара Мирзе-Алидин гъилик кIелайди ва вични савад авай кас тирди аквазва. Малум жезвайвал, адахъ иер хатI авай.

Адан хатІ магьирди тирди «Куьредин эвелимжи абжудзини» тестикъарзава. Ам кыляй кылиз Къазанфаран гьилелди кхьенвайди ва ахпа, гьилин хатІарин шикил хвена, литографиядин къайдада чапнавайди я.

Твар кьунвай ктабдин сад лагъай чинал лезгидалди, кылди-кылдин кьуд цІар яз, икІ кхьенва:

**«Куьредин эвелимжи абжуд,
Гъазанфер бегди теснифай,
Гьижретдин 1287 са.
Басмавуна Шуьреда»**

И гафарин кІаникай чапдин жуьреда урусдалди кхьенва:

**«КЮРИНСКАЯ АЗБУКА.
В типографии Штаба войск Дагестанской области.
Темир-Хан-Шура.
1871 г.»**

И урус гафарилай гьейри ктабда гьатнавай амай вири кхьинар, чна кьейд авурвал, гьилелди авунвайбур я.

Ктабда авай кхьинар ихьтин къайдада аваз гьатнава:

1) Алфавит ва, алфавитдин къайда хвена, гьижайриз пайна кхьенвай кылдин гафар (2 – 12-чинар).

2) «Ванела къалун», яни «Винелай къалурун» кыл алаз, кве касдин ихтилатар хьиз ганвай кхьинар ва кылдин жуьмлеяр (2 – 14-чинар).

3) Чирвилерин, кІелунрин метлебдикай, уьмуьрда жув тухвана кІани саягъдикай насигъатар, мисалар ва дерин метелеб авай маса ихтилатар (14 – 20-чинар.) Абурукай кьвед-пуд инал гъайитІани жеда: «КІел авурди кІел тавурбурун арада цуьк я», «КІел тавурди акьул цун тавур ник я», «Сабурдин тар туькьуьл я, емишар – верцІи».

4) Махар – «Девени, сикІни, жанавурни сев», «СикІни жанавур» (21 – 32-чинар).

5) Дуьнья арадал атуникай, инсаният виликди финикай, илимар, кхьинар арадал атуникай ихтилат (32 – 41-чинар).

6) Гъар са мусулмандиз (и гаф Къазанфара гъа икІ кхьенва. – А. Къ.) чир хъана кІандай мусулманвилин рекьер» кыл алаз, суалринни жавабрин жуьреда кхьенвай ихтилатар ва насигъатар (41 – 48-чинар).

7) «КапІ» кыл алаз, капІ ийидай къайдайрикай авунвай ихтилат (49 – 52-чинар).

8) Керет – гьам рекьемралди, гьамни гафаралди кхьенваз (55 – 57-чинар).

Аквазвайвал, ктаб бицІиди ятІани, виче гьатнавай материални, адахъ авай метлебни тІимилди туш. И карди Къазанфар вичин девирдин чирвилерикай хабар авай кас хъайиди къалурзава.

Дагъустандин чІалар сифте яз илимдин рекъелди дериндай чирай ва гъабурукай яз «Куьредин чІал» тІвар алай зурба кІвалах чи лезги чІалазни бахш авур зурба лингвист Пётр Карлович Услара вичиз куьмек гудай кас яз Къазанфар хатадай хкягъ тавурди «Куьредин эвелимжи абжудай» хъсандиз аквазва.

П. К.Услар Дагъустандиз 1860-йисуз атанай. Ада 1871-йисуз Дагъустан вилайтдин военный губернатордиз ракъурай чарче ихтин гафар ава: «...Зун Дагъустанда хъайи 11 йисан къене за авур алахъунра 20 дагъвиди иштиракна, гила, четин шартІар себеб яз, абурукай къвед ама... Абурукай сад – Куьре округдин Мамрач хуьруьн агъали, округдин дувандин кхьинарзавайди тир (мирзе – А.Къ) Къазанфар Зулфукъар-огълы я, ам зи ихтиярда 1867-йисалай ава. Адан къилди-къетІен куьмекдалди зун лезги чІалан гегъенш грамматика, хрестоматия ва гафарган туькІуьриз агакъна... Зун патал ам табасаран чІал илимдалди чирунинин кардани кІвалах алакьдай куьмекчи я... Идалайни артух, ада лезгийриз кІелиз чир авун патал ктаб кхъенва, а ктаб чап авун патал гъазур я».

П.К.Услара вичин лезги куьмекчидиз чІехи къимет гуз хъайидал са шакни алач. «Куьредин эвелимжи абжудизни» чІехи алимди рухсат гайиди аквазва.

И чарче алимди Къазанфараз «куьмекчи» лугъузватІани, «Куьредин чІал» ктабдин сифте къилера ада вичин амадагдин дережа «хкажнава»: «Заз рехъ къалурайди виликан Куьре ханлухдин Мамрачар хуьрйй тир, Гъазанфер тІвар алай тІебии куьреви – ам акъалтІай алакьунар авай ва зегъметдал рикІ алай кас я. Исятда регъятдиз дидед чІалал кхъизва ва ам чІалан грамматикадин къурулушдиз гъахънава».

Инал и гафара «заз рехъ къалурайди» лугъудай ибара урус чІалан «руководитель» гафунин таржума тирди къейд авун герек я. И гаф са шумуд жуьреда чи чІалаз элкьуьриз жеда. И гафунай чІехи алимди Къазанфараз ийизвай гъуьрмет аквазва. Инал мад са алава герек жезва: урус текстина алимди Къазанфаран тІвар вичи туькІуьрнавай лезги гъарфикай менфят къачуна «Гъазанфер» кхъенва.

Усларанни Къазанфаран араяр лап агатайбур, сада садаз ийизвай ихтибардивни чІехи гъуьрметдив ацІанвайбур тирди ихтин са шагъидвилини къалурзава. Алимдин руша – Нина Петровна Услара вичин бубадин уьмуьрдин эхиримжи йикъар икІ рикІел хкизва: «...5-июлдиз буба акъваз тавуна рахаз, датІана вичин дагъви амадагриз, иллаки са гъи ятІани Къазанфараз эвериз хъана».

П.К. Услар 1875-йисан 8-июндиз рагъметдиз фена. Амма «Куьредин чІал», ам къейидалай къулухъ 21 йис алатайла, 1896-йисуз Тифлизда чап авуна. Ада туькІуьрай Дагъустандин чІаларин алфавитар халкъдин арада чукІун тавуна амуькна. И кар Алкъвадан Гъасанани вичин «Асари Дагъустан» ктабда къейд ийизва: «Дагъустан Урусатди муьтІуьгъ авурдалай гуьгъуьниз Къафкъаздин чІалар чириз эгечІай лингвист, генерал барон Пётр Карлович Услара, урусрин ва Европа-

дин алфавитрай герек гьарфар кIватIна, авар, къазикъумух, куьре ва табасаран чIалар патал къилдин кхьинар ва сифтегьар грамматикаяр туькIуьрнагIани, ада арадал гъайи цIийи кхьинар къедалди халкъдин арада гегъенш хъанвач».

П.К.Услар Лезгистандин гзаф хуьрера, Къулан вацIун къве патани хъана. И кар адан «Куьредин чIалай» аквазва.

Ада Къафкъазда сифте яз хашпара дин атуникайни, дагъви халкъарин медин эсеррикайни чIехи макъалаяр кхъена. Абура алимди чIехи къимет авай фикирар лагъанва. Бязи фикирар гъуьжет алайбур яз къабулиз жеда. Месела, ада 1968-йисан августдин вацра Дербентда кхъей «Са вуч ятIани дагъвийрин медин эсеррикай» макъалада шииррикай лагъанвай ихътин гафар ава: «Дагъвийриз я кетиг (рифма), я везиндин уьлчме малум туш. Куьревийри кетигрикай менфят къачузва, абуру ам чпин къуншияр тир татарривай (азери-туьркверивай. – А.Къ.) къабулнавайди я. Куьревийр Дагъустандин амай халкъарилай гзаф татаррин таъсирдик акатнава, им абурун хийирдиз туш. Кетигар аваз туькIуьрнавай куьре манияр мана авачирбур яз жагъизва, гъавиляй за абур кхьидай къимиш авунач. Зун куьре шииратдин къилдин эсеррихъ генани къекъвезва».

Чи фикирдалди, кетигар лезги шииратда лап фадлай хъайиди халкъдин гзаф мисалри къалурзава. А мисалар лезги халкъдихъ чи бинедин чилерал туьрк тайифаяр къедалди хъайидал шак гъиз жедач. Гзаф манийрикайни гъакI лугъуз жеда.

Чи манийрин гъавурда алим гъат тавунин себебар а манияр дуьздаказ урус чIалаз элкъуьриз, абурун мана агакъариз тахъун я. Муькуь патахъай, чи халкъдин манияр тамам текстер кхъенваз ва я рикIел хвенваз малум туш. Абурун бендер гзаф дуьшуьшра сад садак какадариз лугъузва ва къени гъакI ийизва. Гъавиляй абурай са акъалтIай, галай-галайвал хвена лагъанвай фикир жагъурун четин жезва.

1848-йисуз Ахцегъиз атай, ана авай къеледин комендантдин руш Нина Ротани вичин рикIел хкунра са шумуд лезги манидай кIусар гъанва ва ада а бендери халкъ вилик тefена амайди къалурзавайди къейдзава. Чи фикирдалди, и дуьшуьшдани чи халкъдин гзаф манийра авай магъирвилер таржумачидивай маса чIалалди лугъуз хъанвач. Алава яз, къейд хъийин: Нина Ротаз манияр таржума авурди лезги чIал чизвай эрмени тир.

Чи фикирдалди, лезги манийрин чав агакънавай къилди-къилдин бендер къачуртIани, абурун мана-метлеб тамамдиз ахъаюн патал гзаф баянар гун герек жезва, абур гъакI цIарба-цIар маса чIалаз элкъуьруналди абурун «къенепатан» тамам шикил гуз хъун мумкин туш.

Вичин «Асари Дагъустан» ктабда Дагъустанда авай туьрк чIалар квачиз амайбуруз «лезги чIалар» лугъузвай Алкъвадар Гъасана кхъенвай ихътин гафари П.К.Услара ва Н.Ф.Рота чи манийрикай лагъанвай келимаяр инкар ийизва: «Табасаран (къабгъан) чIалалай гъейри, вири лезги чIаларал хъсандиз ванзавай шиирринни иер манийрин вири

жуьреяр ава, амма бязи сесер араб ва туьрк гьарфаралди къалуриз хьун мумкин туш, абур хурай къевзвай ва жужу сесерин гапалдик акатзава, абур паталди араб ва туьрк гьарфар къан тийизвайбур ва бес тежзвайбур жезва».

П.К.Услар Ахцегъана хъанай. Адан «Куьредин чIала» «СикIни жанавур» мах къве жуьреда – куьре ва ахцегъ нугъатралдини кхьена – гьатнава. Ахцегъ нугъатда адан тIвар «СикIни жанавур» хъанва. Ахцегъа алимдиз Шамилакай мани («Атана-тана, Шамиль атана...») авайдакай ван тахъана жедачир.

Зи аял вахтарани ам заз гзафбурун сиверай ван хъанай. РикIел аламайвал чарчелни хкин:

**Атана-тана
Шамил атана,
Шамилан къушун
Тимил атана.**

**Тимил къушунди,
Суьрсет атIана,**

**Алчах душмандин
Нуьсрет атIана.**

**Ахцегъиз-тана
Къеле къачуна,
Залум душмандин
Зегъле къачуна.**

Манида гьакъикъи вакъиадикай – Шамилан муьруьдри Ахцегърин къеле элкьуьрна къуникай, анавай урус аскерар суьрсет авачиз ва «нуьсрет» – гъалибвал къачудай мумкинвал амачиз туникай лугъузва.

И мани халкъдин арада гегъеншдиз чкIанвай, адан макъамни маршдиз ухшарди тир. Амма ам ахцегъвийри алимдиз – урус генералдиз лугъун тавунни мумкин тир. ЛагъанайтIани, а мани алимдивай вичин ктабдик кутаз жедачир, вучиз лагъайтIа ана Шамилан къушундин тариф ийизвай гафар урус генералди хуш аваз къабулдайбур тушир. Адаз маса манияр герек тир.

Алимди, лезгийриз тагъким авун яз, «Куьредин чIала» туьрк гафар тIимилариз алахънава. Къенин гзаф лезгийрин сиве авай «балугъ», «булут» хьтин гафар ада «гъед», «цавун циф» яз къалурнава. «Буй», «бухах» гафар «куц» гафуналди эвезнава. Чи меце гьатнавай «барбар» гафунизни вичин эвез ава: «тен», «тенвал». Чи къенин «шахматар» гафунин чкадални а вахтара «сетIренжар» лугъуз хъайиди тайин жезва. Чна «къубави», куьреви» ва маса ихьтин гафара менфят къачузвай «-ви» суффиксни алимди «-гуь» суффиксдалди эвезнава: «куьрегуь». Вучиз лагъайтIа «-ви» араб чIалай атанвайди я.

Алимди къубавийри чпиз «куцIатгуьяр» лугъузвайди къейдзава ва и гафунихъ чIалан къанунрай килигайла са дувулни авач лугъузва. Амма и гафунин бинеда, аквар гьалда, «кцIарви» авай. И гаф «КцIар» вацIун тIварцIелай хъанвайди я. Къадим вахтара гилан КцIар шегъер алай чкадал (ам XIX лагъай асирда арадал атайла, аниз ЦИИи Къуба лугъудай), КцIар вацIун къерехдал гьуьндугъар – кицIер хуьдай чка

алай. Анаг Лезгистандай Мугъандиз физ-хквезвай чубанри кицлер маса гуз-къачудай чка тир. И делил тарихчийри чпин кхьинра къейдзава. ВацIални «КцIар-вацI» тIвар гъа чкадилай атанвайди аквазва.

Алимди «-ви» суффикс «-гуъ» суффиксдалди дегишарунихъ маса сирни хъун мумкин я. Чна гъа «-гуъ» вуч ятIа дериндай къил акъудун герек я.

Гила чун Эминанни Къазанфаран алакъайрал хквен.

Абур мус ва гьикI таниш хъанатIа, малум туш. Амма абуру къведани Ярагъ Мегъамедан хва, Куьредин округдин дуванханадин къил Исмаилан гъилик кIвалахзавай. Эмин Ялцугъринни мад са шумуд хуьруьн къази, Къазанфарни округдин дуванханадин мирзе тир. Чпив гвай къуллугърин бинедаллаз абурун араярни мукъва ва мягкем хъайидал ва чIехи дуствилиз элкъвейдал шак гъиз жедач.

Эминан шиир куькай я? Анай вуч тайин жезва?

Шаирдиз вичин дуст тахкуна гзаф вахт хъанва ва ам акваз кIанзава. Ам чIугуна Мамрачдал – Къазанфаран хуьруьз физва, амма ам кIвале авач. Ада Къазанфараз вичин дуствилин муьгъуьббатни къалурзава («нури-гуьзуьм» – «зи вилерин нур» лугъузва) ва ам кIвалай жагъизвач лугъуз хуьтуьл туьгъметни ийизва, дуст амай инсанар хъиз туш, дуст гъар са касдин далудихъ галай дагъ я лугъузва. Эминан Къазанфаралай вад йисан чIехи тир, ада туьгъметни вичин чIехивилив къурвал ийизвайди аквазва.

Эминахъ Къазанфараз лугъудай са вуч ятIани ава, мумкин я, ийидай са сирни хъун, амма шиирдай ам аквазвач. Белки, шаирдиз вичин цIийи шиирар дустуниз кIелиз кIанзавайтIа?

Амма, са патахъай килигайла, Къазанфаран жаваб Эминан и шиирдиз хганвай жаваб тирдал шакни къвезва. Вучиз лагъайтIа Къазанфара вич, Эминан чар агакъайла, дустарин вилик уьзуьагъ хъана, адан «маргъабади» (саламди) вичин «дамагъ чагъ», яни кефияр къумбар авуна лугъузва. Эминан шиирда, лагъайтIа, авайбур дуствилин туьгъметар тир, абуру Къазанфар дустарин вилик са акъван уьзуьагъ ийидай хътинбурни тушир.

Мумкин я, Эминан шиирдихъ салам-дуьа авай адетдин чарни хъун, вучиз лагъайтIа Къазанфаран шиирда «Агакъайла ви чар зал» гафар ава. Шиир, мумкин я, гъа чарчихъ акалун. Идалайни гъейри, Къазанфара вичин шиирда Эминан шиирда авай хътин ибара – «дуст дустунин далудихъ дагъ» – тикрар хъийзва.

Гъар гьикI ятIани, Эминан чар Къазанфарав агакъзава. Къазанфара жаваб кхьин хъийизва. Абурун чарар-шиирар гьикI агакънатIа, ни агакъарнатIа, лугъуз жедач.

Къазанфара вичин шиирда вич Хутаргъа авайди лугъузва. Гъамни дуст акулнихъ къанихъ я. Гъадани вичин дуствилин гьиссер чIехи муьгъуьббатдалди лугъузва. Адан жавабдай чаз Эмина Къазанфараз вичин шиирар вахт-вахтунда къалурзавайди, шаирдиз вичин дуст вичин чIалар кIелзавайди хъиз ала тирди чир жезва. Къазанфара вичиз

цIийи шиирар ракъура лугъузва. Ада абуруз чIехи къимет гузва. Адан шиирдин эхиримжи бендина авай «На куькIуьрна, стха, вун Аллагъди хуьй, / Бедел-Виранадиз чирагъ, эй азиз» гафарни Эминаз, дустуниз хьизни, шаирдиз хьизни, ганвай чIехи къимет я. Им чIехи метлеб авай шагъидвал, Эминан вичин девирда адакай шаирдикай хьиз лагъанвай сифтегъан фикир я. Эминакай адан амай вири дустарин паталайни Къазанфара ийизвай шагъидвал зурбади я: «Гъар дустуниз я вун варз-рагъ, эй азиз».

Къазанфаран шиирдал алай тарих – 1871-йис – дуьзди ятIа, акI акъатзава хьи, и чIав Къазанфар П.К.Усларан гъилик кваз лезги чIалакай малуматар кIватиз лап рикIивай алахънавай бере я. Хутаргъизни ам гъа себебдалди акъатун мумкин я. Идалайни гъейри, Къазанфара Эминаз «ша Хутаргъиз вун къе физ» (къе йифиз. – А.Къ.) лугъузва. И гафарин гъавурда акI акъуна кIанда хьи, Къазанфараз юкъуз дустунихъ галаз ацукъна ихтилатар ийидай мажал авач, адавай Эмин анжах йифиз къабулиз жеда.

Шиирда авай са цIарцIи чун кIеве твазва, адан мана михъиз ачухардай мумкинвал жезвач. А цIарцIе ихътин гафар ава: «Ви дердери хъ я зун муштагъ, эй азиз». «Муштагъ» гафуниз Гъ. Садыкъиди вичи тукIуьрай ктабра ихътин баян ганва: «Са мураддихъ тамарзу кас». Шиирдин рефрен тир гафунилай вилик кетигда авай гафарив и гаф хъсандиз къунва. ГъакI хъайила ам вичин чкадал алайди хъун мумкин я.

Араб чIалай къачунвай и гафунихъ гзаф манаяр ава: кIан хъунухъ, са квелди ятIани гъевес акатун, са куьхъ ятIани къаних хъун, тамарзу хъун, са вуч ятIани мурад авун.

И манайриз Гъ. Садыкъиди и гафуниз гузвай баянни мукъва я. Амма абурухъ галаз цIарцIе авай «ви дердери хъ» ибара къазвач, яни цIарцIикай хкатзавай мана шиирда лагъанвай амай хъсан келимайриз аксиди хъанва: зун ви дердери хъ тамарзу я. Халис дустуни дустуниз ихътин гафар бажагъат лугъудай, ихътин гафар душмандин мецелай къведайбур я. Къазанфара Эминаз икI талгъудайдал са шакни алач. Амукъзавайди къве рехъ я: я «муштагъ» гафунин чкадал маса гаф хъайиди, я «дердерин» лугъудай гафунихъ маса эвез хъун турус яз къабулун. Чи фикирдай, и цIар «Ви дидардихъ я зун муштагъ, эй азиз» хъун мумкин тир. «Дидар» сада садал къил чIугун, садаз сад акун лагъай чIал я. Къазанфараз лугъуз кIанзавайди ихътин фикир я: «Зун вун ақунихъ къаних, тамарзу я».

Къазанфаран тIвар Эминан «1877-йисан бунтариз» шиирдани къунва:

**Дустар Къазанфар, Рамазан,
Эмин ама квехъ эрзиман.**

Бязи алимри Къазанфарак 1877-йисан гъулгъулада иштиракна лугъуз гъукумди тахсирар кутуна ва ам Урусатдиз (гзафбуру гъиниз ятIа тайиндаказ къалурзавач, садбуру Инкутскдин тIвар къазва) суьргуьн-

на лугъузва. Эминани вичин шиирда Къазанфаран къилел вуч атанатІа лугъузвач.

Агъед Агъаева вичин «Ярагъ Мегъамед» ктабда Къазанфар 1877-йисуз, вич Сибирдиз суьргуьн авуникай хуьн патал, Туьркиядиз куьч хъана лугъузва, амма и кар субутардай са делилни гъанвач.

Алкъвадар Гъасанакай гзаф малуматар кІватІай, адан уьмуьрдикай-ни яратмишунрикай чІехи ктаб кхъей («Алкъвадар Гъасан», Дагъу-стандин ктабрин издательство, 2015-й.), вич чІехи алимдин тухумдин эвледрикай тир шаир ва муаллим, гила вич Алкъвадрал ахъайнавай Гъасан-эфендидин музейдин директорни тир Гъуьсейн Гъуьсейно-ва Спасск шегъердиз суьргуьннавай Алкъвадар Гъасаназ Иркутскдин суьргуьндай мамрачви Мирзе Къазанфара чарар кхъейди ва вичихъ галаз ана «Сибирдин катружнадин (ЧІалан алим Мегъамед Гъажие-ва вичин «Урус-лезги гафарганданда» «каторга» гаф гъа икІ таржума авунва. – А.Къ.) четинвилер къасумхуьруьвيار тир Мегъамедрасулан хва Абдулкъафара ва Гъанидин хва Дадаша» пайзавайди къейдзава. Аквазвайвал, Гъуьсейн Гъуьсейнован гъилик и делилар субутарзавай шагъадатнамаяр ква.

Гъукуматди, и гъулгъула са куьруь вахтунда инсаф авачир жуьреда пуьрчуйкъарна, ана иштиракайбуруз кар къазвай вахтунда чпел гъук-умрин шак фенвай гзафбур яргъал хуьрериз, шегъерриз (Дербентдиз, Аштерхандиз) катнай. Къазанфаран хзан катун субутардай делилар авач.

Ада гъулгъулада лап къетІидаказ иштиракна лугъуз жедач. Вучиз лагъайтІа са шумуд йисуз урус генерал П.К.Усларахъ галаз къуьн къуьневаз кІвалахай, гъукуматдин къуллугъдал хъайи ада гъулгъуладик экечІайбурун пад кІевелай бажагъат къадай. Гъар вуч ятІани гъулгъу-лада иштиракайбуруз ам, чара авачиз, вичин майилар къалуруниз мажбур хъана жеди.

Са алимри ам суьргуьндай хтайдалай гуьгъуьниз хзанни галаз гуьгъуьниз Туьркиядиз куьч хъана лугъузва. Амма 1886-йисуз гъук-уматди къунвай хизанрин сиягъда Къазанфаран (и чІавуз адан 43 йис) ва адан рухвар Гъасананни Юсуфан, гъакІни адан стха Гъуьсейнан тІварар къунва, хзандихъ 104 къапан чил, ругуд мал ва къве балкІан авайди къейднава. И документди Къазанфар Туьркиядиз куьч хъана лугъун турус туширди, адаз аниз куьч хъунин себебар авачирди къа-лурзава. И сиягъда адан тІварцІихъ «мирзе» гафни акалнава. И карди ам дуванханада вичин къуллугъдал аламайди ва я, суьргуьндай хтай-ла, виликан чкадал эхцигнавайди къалурзава.

Идалайни гъейри, винидихъ тІвар къунвай сиягъ кхъей йисалай гуьгъуьниз Къазанфаран хва Гъасана Урусатда кІелайди ва адахъ ана чІехи агалкъунар хъайидини малум я. Адаз капитандин чин ганай, ам муькъвер эцигдай устІар-инженер тир. Хцин къисметдини Къазанфар Туьркиядиз куьч тахъайвилакай лугъузва. Гъасанан къисметдикай журналист ва шаир Шагъабудин Шагъабатова гегъенш малуматар кІватІ-на «Лезги газетдиз» (2002-йис, № 44) акъуднава.

Гила къве гаф Къазанфаран тахаллусдикайни лугъун.

«Бедел-Вирана» – им чкІайвиллиз, ацахъайвиллиз акси, амма хъсан

патахъди тир эвез лагъай чІал я. Яни Къазанфара вичин уьмуьрдин макъсад гъар са чІайвал, чІурувал арадай акъудун ва адан чкадал хъсан крар авун яз гъисабзавай. Адан уьмуьрди, адан гъиликай хкатай «Куьредин эвелимжи абжужди», ада Эминаз бахшнавай гъа са шиирди (адахъ маса шиирар ва эдебиятдин эсерар хъайиди адан тахаллусди тестикъарзава), Эминахъ галаз хъайи адан дуствили Къазанфар чІехи, вичин девирдин «цуьк» хъайиди къалурзава.

«1877-йисан бунтариз» шиир кхьидайла Етим Эмин, четин азар себед яз, месе гъатнавай. И шиирда Къазанфаран тІвар къуни ва адахъ вичин тамарзувилликай лугъуни мамрачвиди чпин дуствиллиз вафа хуьзмаз хъайиди къалурзава. Адай гуьгъуьниз гъикІ хъанатІа лугъуз жедач. Эмина лап четин гъалда аваз, лезгийри лугъудайвал, са кІвач сурун япаллаз вич дустари гадарнавайвиликай лугъузвай шиирра авай наразивилерикни туьгъметрик Къазанфар акат тавунни мумкин я.

Эгер ам суьргуьн авун турус вакъиа ятІа, адавай тІазвай Эминал са шумуд йисуз къил чІугваз хъун мумкин тушир.

Месела, Алкъвадар Гъасан суьргуьнда къуд йисуз хъанай. Къазанфарани тахминан гъакъван муьгълетда суьргуьн чІугуна жеда. Ам анай Эминал чан аламаз ватандиз хтун мумкин яз аквазва. Чаз абурун алакъайрикай акъалтІай са делилни мад малум туш.

Амма Эминанни Къазанфаран алакъаяр шаир рекъидалди давам хъайивилин лишанар адан «Чуьхвер» эсердай ва ам арадал атунин тарихдай жагъуриз жедай мумкинвални авачиз туш.

Сифте «Чуьхвер» шиир кІел хъийин:

**Дустуни заз са ажаиб савкъат ракъана, Зулжалал,
Даим эбед вич захъ галаз дуст я лагъана, Зулжалал,
Ажеб ширин гуььсни-сифет нямет къалана, Зулжалал,
Нече-шумуд рекъибарин гуьгъуьлар хана, Зулжалал,
Гъич шак авач зи шадвиллиз, чил-цав ацІана, Зулжалал.**

**Яз емиш я, заз чир хъанач, им ич ятІа, чуьхвер ятІа,
Вирибуру лугъуз хъана: «Яраб им вуч тегъер ятІа?»
Я Ребби, зун Межнун хъана, акъулдикай серсер ятІа?
И сефер захъ галукъайди эхир им вуч эсер ятІа?
Гъар са касди ийиз хъана хиял датІана, Зулжалал.**

**Заз, гъелбет, гъич акурди туш икъван чІавал чи уьлкведа,
Я Шекида, я Ширванда, я Хизрида, я Нуьгведа,
Белки, жез туш ихътин емиш Тифлис, Темир-Хан-Шуьреда.
Ич-чуьхвердин тегъер ава, къарпуздила им екеда,
Гъар са касдиз ибрет хъана, за им къатІана, Зулжалал.**

**Я Ребби, зи гуьгъуьл шад я, зерре захъ гъам-хифет авач,
И дуьньядал дуствилелай мад виниз са девлет авач,**

**Хиял мийир куьне, идлай артух мад са нямет авач,
Лали-агьмердилаьни ам багьади я – кьимет авач,
Ребби, ви кьудратдин кар я, зун икьрар хьана, Зулжалал.**

**Дустунин тIвар, исми мубарак Забиюллагь я хьи зи,
Ери-мескен – Куьре магьал, Ажем вилайт Кьафкьази,
Устади муршидал камал ибну Мугьаммед Ярагьи-
ди Эминаз авур игьсан патал а кас ая рази,
Али ал-ала Фирдаусда макан гана, Зулжалал.**

Шиирдай аквазвайвал, чухверар ракьурай дустунин тIвар Забиюллагь, вични муршид Мугьаммед Ярагьидин хва я.

Сифте яз 1957-йисуз Назир Агьмедова туькIуьрай кIватIалдик ака-тай, гуьгьуьнлай, 1960-йисуз, А.Агьаева гьазурай ктабдани гьат хь-увур и шиирдиз Гьалиб Садыкьиди вичи туькIуьрай ва 1980-йисуз акьатай ктабда ганвай чIехи баянда ихьтин гафар ава: «Чи литерату-радин бахтунай чал Хив райондин Чилихьар лугьудай хуьрай тир Гьажимирзе Рагьимханова туькIуьрнавай гьилин хатIарин кIватIал-дай и шиирдин гьакьикьи оригинал жагьана.

И шиир Етим Эмина вичин рикI алай устад ва дуст, Вини Ярагь-дилаь тир Гьажи Исмаил ал-Ярагьидиз туькIуьрнавайди я. Шиир ара-дал атуниз ихьтин дуьшуьш себеб хьана: П.К. Усларан куьмекдалди Мамрач Кьазанфара Урусатдин лап хьсан селекционный станцийрай кьелемар гьиз, вичин багьда европейский емишрин сортар битмишар-на. Кьазанфаран хва Юсуфаз Гь. Исмаил ал-Ярагьидин руш Айишат гьанваз абур кьавумар тир. Кьазанферан хва Юсуфа вичин яран-буба Гь.Исмаилаз са кьадар чухверар ракьурна. Гь.Исмаила абурукай дуст Эминазни гана.

Гьа икI, Етим Эмина вичин шиирда авунвай тариф урус халкьдин культура Дагьустанда чукIурунин нетижада арадиз атанвай бегьер-динди я».

Гьажи Исмаилакай Гьалиб Садыкьиди Етим Эминан «Вил атIудач дуьньядихьай...» ктабдиз кхьенвай сифте гафуна икI лугьузва: «Гьа-жи Исмаил эфендиди, Ярагьидин хва яз, бубадин фикиррихь вичин майил авайди кьалурун лазим тир. Амма и кас цIийи культурадихь га-лаз таниш хьайила тамамвилелди маса рекьел элячIна – ам урус куль-тура дагьвийрин арада гьатуниин пропагандист хьана.

Эминан «Чухвер» тIвар алай шиирдавай Забиюллагь тIвар гьа и Исмаил эфендидин литературный тахаллус я. Инал ийизвай тариф Урусатдай гьана Дагьустанда (и сеферда Мамрач Кьазанфаран багь-да) битмиш хьайи чухвердинди я».

Эмина Исмаилаз бахшнавай «Мубарак Исмаил» шиирдиз ганвай баяндани Гь. Садыкьиди вичин фикир давамарзава: «Инал вичикай рахун кьиле физвай чухвер Мамрач Кьазанфара Урусатдай гьана вичин багьда акIурай тарал битмиш хьайиди тир. Гьажи Исмаил-э-

фендидин руш Айишат Мамрач Къазанфаран хва Юсуфан паб тир. А вахтунда Гъажи-Исмаил эфендиди Къасумхуърел округдин къазивиле кІвалахзавай. Езне Юсуфа адаз са куткун чуьхверар ракъурна. Гъадани абурукай са шумуд Эминал агакъарна ва абурукай шиир кхьин теклифна. Алимдин метлеб Урусатдихъай Дагъларин уьлкведиз атай цІийи няметдин тариф авун тир».

Гъ. Садыкъиди ихътин делилар гъи чешмейрай къачунатІа лугъуз жедач. Амма адав къадим ва чапдиз акъат тавуна амукъай гъилин кхьинрин гзаф ктабар гваз хъайиди хъсандиз малум я. Ада халкъдин сиверайни гзаф малуматар кІватІна. ГъаКІ хъайила, адан ихтилатар михъиз инкаризни жедач.

Гъуьсейн Гъуьсейнова вичин «Алкъвадар Гъасан» ктабда Къазанфаран хчик Алкъвадар Гъасанан халудин, яни Исмаил-эфендидин руш хъайиди къейдзава.

Гъукуматди 1886-йисуз туькІуьрай хзанрин сиягърай аквазвайвал, 1866-йисуз дидедиз хъайи Юсуфаз – Къазанфаран хциз, гъа вахтарин къайдадив къурвал, эвленмиш жедай ихтияр, цІувад йис тамам хъайила, жезвай. Яни адаз ахътин мумкинвал 1881-йисуз хъун мумкин тир. Гъар вуч ятІани ада мехъер, вичин буба суьргуьндай хтайла, авун лазим тир. Аквар гъалда, Юсуф гъа йисалай гуьгъуьниз эвленмиш хъана. ГъаКІ хъайила, Къазанфар Исмаил-эфендидин къавум хъунин жигъетдай Гъ. Садыкъидини Гъуьсейн Гъуьсейнован тестикъунрал амал авун хъайитІа (абур инкариз жедай делиларни авач), Юсуфа вичин ирабуба Исмаилаз чуьхверар Етим Эмин тІаз месел алай береда тухвана. Гъаниз килигна, и шиирни шаирди вичин уьмуьрдин эхиримжи йисара кхьенвайбурукай сад хъун мумкин я. ИкІ тирди шиирдин «Я Ребби, зи гуьгъуьл шад я, зерре захъ гъам-хифет авач» царцІяйни са утери аквазва. Идалайни гъейри, тІаз месел алай ксарин къилив ажаиб ва къариб емишар тухун лезгийриз хас адет я. РикІивайни, Эминаз чуьхверар адан гъалар зайиф хъанвай береда ракъурун мумкин тир.

ГъаКІ хъайила, Къазанфаранни Эминан дуствал шаир рекъидалди давам хъайиди яз къабулиз жеда.

Къурбан АКИМОВ

КЪУЪЧХУЪР САИДАН ГЪИКМЕТИЛИМ

Гъар са инсандихъ вичин акъул, ацукъун-къарагъун, къатунар, фикир-фагъум, руъгъ, веревирдер – гъикметилим (философия) жеда. Камалэгълийрин гъикметилимрикай халкъдин гъикметилим арадал къвезва, ам, руъгъдин ирс хъиз, несилрилай несилралди физва. Гилалди я лезги халкъдин, я адан камалэгълийрин гъикметилим алимри ахтармишнавач. Анжах са бязи алимри, месела, Гъ. Гашаровани Р. Келбеханова, чпин макъалайра чи зарийрихъ ахътин философия авайди къейдзава.

Лезгийрин камалэгълийрикай сад XVIII асирдин члехи шаир, ашукъ ва халкъдин къайгъудар, азадвал патал женгчи Къуъчхуър Саид (1767-1812) я. Адан эсерар лезги мектебдин 5-8,10-классра клелиз, Дагъустандин ва урус члалариз элкъуърна, республикадин мектебра, училищейра ва институтра чирзава.

И макъалада чун Къ. Саидан гъикметилимдикай сифте яз гегъеншдаказ рахазва.

1.

Лезги халкъдин гъикметилим, чи фикирдалди, ихътин паярикай, хилерикай, камаллу фикиррикай, ниятрикай ибарат жезва:

* лезгийри чеб дегъ заманра, члехи миллет яз, арадал атай, гегъенш чуъллера яшаймиш хъайи, сур тарих ва клел-кхъин авай, савадлу, медени халкъ яз гъиссзава;

* лезгийр аздаказ яшамиш хъайи, азад уъмуър кландай, луклвал эх тийидай, аслувал эх тежедай миллет я;

* лезгийр къилди гъукуматар хъайи халкъ я;

* лезгийр жуъреба-жуъре динрин (заратгиш, чувуддин, хашпара, ислам) арада, таъсирдик яшамиш хъана ва жезва;

* лезгийрин марифатдин, гъикметилимдин бинеда агъзур йисари-

лайни заратIиш диндин адетар, истемишунар ва Гъуцарсувуз ибадат авун ама;

* лезгийрин азадвал, аслутуширвал Виро, Давдакъ, Гъажи-Давуд хътин къагъриманри хвена (абур, Шарвили хъиз, эпосдин игитриз элкъвезва);

* лезгийр намус михъи, диде-бубадиз, ватандиз ва халкъдиз вафалу инсанар я: абуру чпин кIвал, хуър, ватан гзаф сеферра ягъийрикай хвена; 1941-1945-йисарин Ватандин ЧIехи дяведа 5 лезги аскер «Советрин Союздин Игит» тIварцIиз лайхлу хъана;

* лезгийр зегъметдал рикI алай, гъалаллу фу незвай, михъи ацукъун-къарагъун авай, дуст-душман чидай, жумарт, мугъман-итим хушдаказ къабулдай, марифатлу халкъ я;

* лезгийрин марифатдин виридалайни къакъан кукIуш – лезги намус – пак гафар, абурок квай гзаф важиблу фикир ва, къин хъиз, къилиз акъудна кIанзавай истемишун я.

Лезги халкъдин гъикметилим махаринни мисалрин кIватIалрай, шииратдин антологийрай, литературадин хрестоматийрай, чIалан устадрин эсеррай регъятдаказ жагъуриз жеда. Ада инсанрин бейнидиз къени патахъай таъсирзава, инсанриз къени тербия гузва, нетижада арадал къени инсанар, къени несилар, къени жемият къвезва.

Лезги халкъдин гъикметилим Къуьчхуър Саидан гъикметилимдин бинедани ава.

2.

Гележегдин ашукъ ва шаир Саид Куьре магъалдин Къуьчхуър хуьре, ашукърин тухумдикай тир Рамазанан хва Гъажидин хзанда дидедиз (ам Ахцегъай гъанвай свас тир) хъана. Буба-дидедин рикI алай, цIару вилер авай аял, вилер хкуникай куьрсарнавай чуьнгуьрдал алаз, чIехи хъана. Адакай къакъан буйдин, гъиле-кIваче къуват авай, акъуллу, сивел туькIвей, вилера гъейратдин цIелхемар кузвай, юлдашрин кIеретIдин къил, кIвале-хуьре гъуьрмет авай инсан хъана...

Саидаз аял чIавалай вичин бубайрин пеше хуш тир: ам чIалар туькIуьриз, манияр лугъуз ва чуьнгуьр ягъиз эгечIна... Буба кечмиш хъайила, гадади сифте хуьруьн, ахпа Ахцегърин медресайра кIелна: юлдашрин арада, жемятдин вилик, савадлу, тамам, гъейратлу инсан хъиз, рахаз-луькIвез алакъдай дережадив агакъна.

XVIII асирда Лезгистанда Къуьчхуър йисарин тарих авай, 8 магъледикайни (Варазан, Вергъер, Ишехъ, Къешенг, Лакахъ, Муцур, Сенгер, Тула), къванцин къеле галай, зурба хуьр тир. Ина XI асирда чархун къванцикай эцигнавай пуд мертебадин мискIин, медреса, магълейрин мискIинар, чIехи ким ва гъвечIи кимер, чатар, булахар, муькъвер, регъвер ва туьквенар авай. Хуьруьхъ гегъенш муьлкар: никIер, векъер, яйлахар, гъуьндуьгар ва сувар галай: анра калерин нехирар, хиперин суьруьяр, балкIанрин рамагар хуьзвай. Хуьре девлетлу, такъат квай итимар, хзанар гзаф авай... Абурулай чпиз 2-3 мертебадин кIвалер,

мисклинар, муькъвэр, эцигиз, хуьруьхь ягъийрин рехь къадай къванцин къеле акализ алакьна.

Къуьчхуьр фадлай къилди мягъкема, адан бине ва къил тир: и мягъкемадик элкъвена къуншийрал алай гъвечи хуьрер (Ахниг, Бахцугъ, Вегъре, Кумухъ, Къилегъ, КИмихуьр, Тител, Хуьрехуьр, Цилинг) акатзавай. Мягъкема Къуьчхуьррин эмирди (ам хуьрерин жемятрин картари-векилри жуьмя мисклинда хкъадай) идара ийизвай. Хуьруьн вири мярекатра Саидани иштиракдай.

Хуьруьхь гзаф мугъман-итим галай: девришар, ашукъар, сухтаяр, алверчийр, карванар гвай савдагарар, гъар жуьмядиз мисклиндиз капиз къвезвай къуншихуьруьнвиар, садакъа тIалабзавай къекъвераргар... Эмирдиз Къурагъ ханни мугъман жедай: ам эмирдихъ галаз булахрал нез-хъваз ацукъдай. (Са булахдал гилани «Хан ацукъай булах» тIвар алама)...

Алатай асирра Китин дагъдихъай хуьр къаз, тарашиз, рамиз, барбатIиз кIанзавай ягъийрни акъатдай: абурукай къуьчхуьрвийри чпин ватан яракъдин куьмекдалди хуьдай... Тарихдин чинрай аквазва: къуьчхуьрвийри ягъийрин винел са шумудра гъалибвилер къазанмишна, чпин азадвал хвена.

Хуьруьн чIехи кимел гъафтеда садра-къведра девришри суьгъбетардай ва дуьнядикай хабарар гудай, ашукъри манияр лугъудай... Хуьруьн къавалри далдам-зуьрнедал илигдай, нянрихъ цIаяр хъууна, жегъилри дири къуьлердай...

Хуьруьн къерехда авай майдандал жегъилри женгинин къугъунар тешкилдай: гъужетралди юкъварар къадай, залан къванер хкаждай, чIемерукрай хьелер ахъайиз, туьшер ядай...

Ихътин шартIара, къугъунра, межлисра Саидни чIехи хъана... Ада вич адалатлу, эдеблу, гужлу жаван яз гъиссзавай: къужайризни къарийриз саламар гудай ва абурувай кеф-гъал хабар къадай, ажуздаз куьмекдай, кесибрин тереф хуьдай. Юлдашрин арада, булахрал ва кимерал, гъахълувикай, азадвикай рахадай, гъахътин мана квай мисалар гъидай. Жегъилрин межлисра гуьзел чIалар туькIуьрдай, абур манидалди лугъудай. ЦIаяркъванцелай вири хуьруьз ван къведайвал, рикIе вичин яр Дилбер аваз, Ялцугъ Эмиинан «Дилбер» чIал, вичин гафар кутаз, эзбердай:

**Хиялрикай за ви шикил храна,
Ви чин акваз, Хъичхир ашукъ цIрана...**

Саида, гъар мажал хъайила, жегъилрин межлисра чIалар туькIуьрун, абур чуьнгуьрдихъ галаз лугъун давамарзавай. Ахпа, вичин ашукъвилин устадвал хуьруьнвийриз бегенмиш хъайила, ам Лезгистандин мукъвал-яргъал хуьрериз, Къубадиз, Шекидиз, Ширвандиз, ЧIурал шегъердиз физ-хтана... Адаз дуьнья акуна, фикир-хиял ва чирвилер гегъенш хъана... Ашукъвилин дережани хкаж хъана, адахъ галаз гъикметилимни гегъенш хъана.

Ашукъвилин рекъера Саидаз намус миxъи, кесиб халкъдихъ рикI кузвай, гъахълу тереф хуъзвай дустарни жагъана: Лезги Агъмед, Ах-цегъ Магъарам, Ашукъ Шайда, Гъажимет-хан ва мсб.

Ашукъ Саид лезги дерейра са куъруъ вахтунда машгъур хъана. Адан жуъреба-жуъре манадин ва кIалубрин чIалар-жавагъирар: муъ-гъуъбатдинбур («Суна», «Есир я зун», «Къумрал руш», «Чубарук» ва мсб), яшайишдинбур («Къаридин гъал», «Эй, инсанар!», «Дуст жедай туш» ва мсб), азадвилинбур («Я алпанд цIай», «Лянет», «Тавурай», «Гъалал женни?», «Сурхай хандиз» ва мсб), весияр («Веси», «Дусту-низ» ва мсб) халкъдин арада чкIана...

Саид яваш-яваш халкъдин къайгъудардиз, векилдиз элкъвена: ам халкъдин мецелай агъайрихъ, ханарихъ, дуъньядихъ, гъуцарихъ, Ал-лагъдихъ галаз рахана.

3.

Саида вичин ивидик квай ягъ-намус, азадвилихъ ялзавай къилих, вичин хци рикI хуъруън, мягъкемадин жемятриз са шумуд сеферда кардалди къалурна. Абурукай къве дуъшуъш, мусибатдин дуъшуъшар, виш йисарилайни инсанрин рикIерал алама, тарихдин чинра гъатна-ва: сад лагъайди пахтачийрин зулумдик акатнавай къилегъвийрин те-реф хуън хъана; къвед лагъайди – Сурхай хандиз акси экъечIун.

Пахта – ажубурулай гужлубуру харж къачудай инсансуз, инсаф-суз, лап чIуру адет я. Ам тарихда анжах тек-туък лезги хуърера ишле-мишайди малум я, абурукай садни Къуъчхуър хъана.

Къуъчхуъррин са кIеретI намусдикай къери жегъилри, къиле эмир-дин хва аваз, хуътIуън къуд пад живеди къунвай йикъара чпин мягъ-кемадик квай гъвечIи хуърерал пахта вегъезвай: «чна куъ азадвал хуъ-зва, куън чаз буржлу я» лугъуз, абурун хуърера-кIвалера гъафтейралди нез-хъваз, пислик амаларни ийиз, кеф чIугваз къаткизвай... Иесий-рин намусдик хуъкуързавай. Ихътин мусибатдик Китин дагъдин кIане авай са гъвечIи Къилегъ хуър гъар йисуз акатзавай...

Са сеферда эмирдин хциз са кIвале чарадан лишанлу руш беген-миш хъана... Ам вичиз гужуналди пабвиле гъун къетIна, са гъвечIи гъазурвилер акуна, мехъер кавагъна... Са гъафтедилай свас тухуз атай свараг къилегъвийри къасухдай йифе туна: ахварал фенвай къуъчхуър-вияр вири тукIуна, куъч-кума кIватIна, мал-хеб вилик кутуна, хуър тергна, Къубадиз, вилик амаз меслят хъайивал, Гъажимет хандин мул-кунал, катна... (Китин дагъдин кIане тергнавай хуъруън кIалубар ала-ма, Самур вацIун эрчIи къуънел Къилегърин хуър аквазва).

Мусибатдин хабар агакъайла, Саид хуъруъз хтана, къилегъвийрин гуъгъуъниз фена, абур элкъвена хкиз алахъна, амма хъанач...

Сурхай хандиз Саид вичин ашукъ хъана кIанзавай, амма къуъч-хуърви рази хъанач: ада девлетлуйриз, ханариз акси манияр лугъун давамарна... Хандиз Саидан такабурлувал, ада вичиз акси манияр лу-гъун такIан хъана, ам ашукъдиз жаза гудай са багънадихъ къекъвезвай

къван, амни жагъана – ашукъ вичин ханумриз чІуру ният авай гъаясуз вилерай килигун хъана.

Чпин рикІ алай ашукъдин къилел инсафсуз ханди гъайи къаза къуь-чхуьрвийри, гиярвийри чпин къилел гъанвай мусибатдай гъисабна. Ажугъламиш хъайи халкъ къисас къахчуз къарагъна...

Вилерикай магърум хъайи ашукъдин ван мадни къати хъана: ада цІийи-цІийи шиирар теснифна, манияр лагъана, зулумкара русвагъна.

4.

Советрин девирда лезги халкъдин бахтуни гъана: адакай милли газетар, радио, мектебар, институтар... авай медени халкъ хъана. Литературадиз алатай асиррин шаирар ва ашукъар хкана, цІийи къуватар атана. Нетижата тамам, девлетлу, вири жанрайрин эсерар авай литература хъана.

XX асирда Къуьчхуьр Саидални цІийи къилелай «чан хтана»: адан шиирар-жавагъирар, Советрин гьукуматдин милли сиясатдин нетижа яз, газетриз акъатна, лезги мектебра, училищра, институтра чириз эгечІна; шаир вични лезги литературадик еке пай кутунвай шаирдин-классикдин дережадиз хкажна.

1928-1940-йисара Къ. Саидан яратмишунар Гъ. Гъажибегова, А. Гъажиева, М. Гъажиева кІватІ хъувуна, «ЦІийи дубнья» газетдиз акъудна, мектебдин лезги чІалан учебникрик, литературадин хрестоматийрик кутуна.

И кар XX асирдин 2-паюна Н. Агъмедова ва А. Агъаева давамарна: 1958-йисуз сифте яз печатдай акъатай «Лезгийрин поэзиядин антологияда» Лезги милли литература Къ. Саидалай эгечІнава, адакай куьруь малуматар ва 5 шиир («Зи чарх къулухъ элкъвена», «Эй, залум цІай», «Авайвиллиз хъурай лянет», «Я алпанд цІай» ва «Шикаят») ганва.

Гуьгъуьнин йисара шаирдин ирс кІватІ хъувунал Гъ. Гашаров, И. Гуьсейнов, Ш. Исаев, А. Фетягъ, А. Ляметов, Н. Ибрагъимов ва мсб машгъул хъана, куьчхуьрвидин эсеррин кІватІалар: «Шикаят» (1990), «Женгчи шаир» (2004) ва «Эй, инсанар!» (2012) басмадай акъудна. И юлдашри чІугур зегъметар себеб яз, Саидан эсеррин къадар къвердавай гзаф хъана, эхиримжи кІватІалдик 69 шиир (абурукай 10 шиир урус чІалазни элкъуьрна ганва) акатнава.

70-йисара заридин къаматдал «Коммунист» газетдин художник Абидин Азизова, Е. Эминан шикил чІухгур устадди, чан хкана – вири жуьредин зегъметар алудна, чуьнгуьр гвай Ашукъ Саидан суьрет (портрет) чІугуна. ЯхцІур йис вилик арадал хкай шикил къени вири ктабриз, журналриз ва газетриз, чан алайди хъиз, акъатзава.

80-90-йисара къуьчхуьрсаидчийрин зегъметдик зани жуван пай кутуна: шаир яшамиш хъайи Къуьчхуьриз са шумудра фена, адан кІвач хкІур хуьрера ва рекъера къекъвена, манияр ва шиирар кІватІ хъувуна, макъалаяр кхъена, печатдиз акъудна: «Къуьчхуьр Саидан экуь къамат» («Коммунист», 1986-йисан 2-февраль), «Къуьчхуьр Саидан жавагъирар» («Лит. Дагъустан», 1986, 4-нумра, 63-64-ч.).

Ахпа за халкъдин къагъриман хва Саидакай, адан вагыши девир-дикай «Гъай тахъай гъарай» тIвар алай тарихдин роман кхъена. Ам, къилдин ктаб яз, кIелзавайбурув агакънава.

7.

Къуьчхуър Саидан гъикметилим вичин акъулдихъ, яшарихъ, къатIунрихъ ва руьгъдихъ, халкъдин адетрихъ, яшайишдихъ ва гъикметилимдихъ галаз сих алакъада аваз пайда хъана, ирелу хъана ва вилик фена.

Аял чIавалай Саидаз тIебиатдин шикилри (кIвалин вилик квай верхи тарари, хуьруьн къилихъ галай Цаяркъванци, яргъай аквазвай Китинкъили), айвандик мукарзавай чубарукри, чIередал элкъвезвай лифери, гъаятдал верчеривай твар къакъудзавай нуькIери лезет гузва: хъвер гъизва, тажуб жезва, шад гъараяр акъудзава... Ада сифте туькIуьрай чIаларикай сад «Чубарук» я, адай гададин ихътин гъиссер аквазва:

**Гъикъван вахт тир вун акунихъ вил галаз,
Гъатнавай зун ви дердина рикI алаз...**

.....

**Зи вил галай вахъ, гена вун хтана,
Чи айванар ви манийрив ацIана...**

.....

**Хъфимир вун, туна ялгъуз зун хуьре,
ИчIи мийир муг квай чи къавун чIере...**

Спелар хъиткъинзавай, хурал чуьнгъур алай Саида магъледин, хуьруьн рушарик вил хкуьрзава, абурукай садал ам ашукъ жезва... Арадал «Къумрал руш» шиир къвезва, адай таза шаирдин михъи гъиссер аквазва:

**Дерт къати я, яраб дарман жедач жал?
Карагзава вун виликай, къумрал руш...**

.....

**Буй-бухах ви акурлахъди вилериз,
Дуьнья дар жез, акъатда зун сувариз...**

.....

**Мурад я хъи, вун заз къисмет хъайтIа,
Ви рехъ хуьзва за варцихъай, къумрал руш...**

Саида ашкъидикай гзаф манияр туькIуьрна, халкъдин вилик чуьнгурдихъ галаз лагъана: абур сад-садалай деринбур, гуьзелбур, дишегълидин тарифарзавайбур, дишегълидиз итимдихъ галаз бабабар къимет гузвайбур я. Шаирди «КIанивал» шиирда дишегъли лап къакъан дережадиз хкажзава:

**Атирлу цуьк сува авай,
Са кард ятIа, кIвале авай?!
Вун женнетдин багъда авай
Гьуьруь ятIа, заз кIанзавай?**

Вагъши къанунри агъавалзавай хуьре, магъалда, уьлкведа яшамиш жез, гъахъсузвилерни инсафсузвилер акваз, Саидавай анжах муьгъуь-ббатдин манияр лугъуз хъанач. Адан чIалара яшайишдин татугайвилериз талукъ фикирар арадал атана, къвердавай гзаф хъана, иллаки ханди жаза гайидалай гуьгъуьниз - къалин хъана.

Саида жемиятдин гьалариз фикир гузва: хуьр къве чкадал, девлет-луйризни кесибриз, пай хъанва; гьуьрмет-хатур къит хъанва; кимерал себ-сив, гъуд-капач, гапурар акъудун гзаф жезва... Шаирди «Зи чарх къулухъ элкъвена» шиирда кхъизва:

**Садбуруз къизил, садбуруз гимиш,
Садбуру мал хуьз, садбуру - гамиш...**

И шиирда, хуьруьн, мягъкемадин, уьлведин ихтияр бегъемсузривни инсафсузрив гвайдаз ишара авуна, Саида бейкефвилелди дуьнядивай хабар къазва:

Дуьнья, вун нивди хъанва гуьруьшмиш?!

Шаир нефс къати, азгъун инсанриз акси я: абуру кесибар кIеве твазва. «Агъадиз» шиирдай малум жезва: азгъун инсанри «лап Искендер яз нефсинихъ ялзава, язух элдиз эку дуьнья салзава...гуьлчименра чIулав чайгъун» твазва.

Саид мал-девлетдиз акси я, ада инсанриз чпин нефс хуьниз эверзава. «Дустуниз» шиирдай аквазва:

**Низ герек я девлетни мал?
Са кIус фуни къел кIанда заз.**

**Къени емиш гъидай тарцин
Цуькер алай хел кIанда заз...**

Ихьтин фикирри Саидан гьикметилим суфийрин философиядиз мукъва ийизва: шаирдин йисара Лезгистанда суфизм гегъенш хъанвай.

Саидаз вири агъаяр зулумкара яз аквазва, гъавилай Сурхаяз лагъай тукъуьл гафар ва экъуьгъунар умуми авуна, «Агъадиз» шиирда ихьтин суьрет-шикил гузва:

**Вун иблис я, шейтIан я вун гунагъкар,
Чиркин я руьгъ, тукъуьл я мез, агъа.**

**Кесиб саймиш тийиз, гылле я ви кар,
Аквач вун гыч дуьз рекьяй кьвез, агъа...**

Саида, хандихь элкьвена, инсандикай инсафсуз зулумкар ийизвай девлетдиз лянет гьизва, «Лянет» шиирда мусибатдин шикилар къалурзава:

**Авайвилиз хьурай лянет, кур байкъуш...
Гьилер, беден ивид курут, келле буш...
Чи хуьр, уба вирана, уф, чIур хьана,
Ругун чIугвар рат рушарин хур хьана...
Бес мус жеда са гьахь-дуван, къарагуьн?..**

Шаирди «Ким-киме» шиирда дуьньядин шикил гузва:

**Гьикьван хьурай алчах гьалар:
Секин элдив ийиз къалар?!
Малар хьтин гьализ кариз...
Мус хьурай рам дуьньядай къал?!
Мазан Саидан чIулав я гьал.**

«Шумуд ава» шиирдай мадни залан шикилар аквазва:

**Шумуд ава, рикIин девлет ачухна,
Сур эгьуьндай кас авачиз кьейибур.
Шумуд ава, кафандикай яйлухна,
Ярдихь галаз мичIи суруз фейибур...**

Кесибрин гьалар зариди вичин уьмуьрдив гекъигзава:

**Шумуд ава, арха лугьуз эвериз,
Япар биши, вилер буьркьуь хьайибур.
Шумуд ава, рагьим ийиз эллериз,
Саидан хьиз, уьмуьр фена, кайибур.**

Заридиз вичин тарифар авун хас туш, и шиирдай ада эллериз рагьимар авурди малум жезва.

Саидан шииратдиз цIийи ва хци темаяр: азадвал хуьн, гьахьлувал хуьн, лезги вилаятар ва халкъар сад хьувун хас я. Ихьтин фикирар гвай инсанрин кьиле Саид акъвазнавай.

Дуьньядин гьалар эхиз тахьана, шаир са шумуд шиирда Аллагьдихь элкьвезва. «Зи чарх кьулухь элкьвена» шиирда хабар къазва:

**Я Аллагъ! Дуьнья икI куьз ятIа яраб?!
Кана зи жигер, хъана хьи кабаб...**

Ихьтин суал, имандикай бейкефвал «Я Сад Аллагъ!» шиирдани ава:

**Залум уьмуьр, зун шаднач ви бегьерди.
Я Сад Аллагъ, им вуч дуван хъана заз?!
Незвай фуни звезда заз зегьерди:
Экуьникай магьрум иман хъана заз.**

Саидаз низ гьихьтин мани герек ятIа чизва. «Мани лагъ, эй ашукъ!» шиирдай малум жезвайвал, ада ханаринни беглерин тарифарзавай ашукъдиз меслят къалурзава:

**Мани лагъ, эй ашукъ, жегьилар патал,
Дава хьиз, бейгьалдиз хьурай ам несиб.
Мани лагъ эллерин гуьгьуьлар патал,
Желб ая къваларив инсанар кесиб...**

* * *

Кьуьчхуьр Саида милли шииратдиз дерин фикирар, жанлу къаматар, гуьрчег кIалубарни уьлчмеяр, везинлу чIал гъана. Адан шиирар вичин девирдин гьакьикъатдихъ галаз къазва, реализмадиз мукьва я, абурукай хкатзавай кьилин фикирни гьакьикъатдин гьикметилим я.

Ашукъ Саид вичин къаматдин, къагьриман руьгьдин, гьикметилимдин жигьетдай Куьре Меликан, Гьажи Давудан, Ярагъ Мегьамедан дережада авай инсан хъана. Адан суалар, эвергунар жавабар авачиз амуькна.

Саидан гьикметилим дериндай ахтармишуниз лайихлу я.

XX-XXI асирра заридин хсуси, адакай кхьенвай ва бахшнавай илимдин, художестводин, публициствилин ва искусстводин эсеррикай жанлу кьуьчхуьрсаиднаме арадал атанва.

Кь. Саидан ялавлу эсерри ва гьикметилимди халкъдик азадвилдин, намусдин, гьейратдин, дамахдин къакъан гьиссер, зурба руьгь кутазва.

Сатира ва юмор

Абдуселим ИСМАИЛОВ

ЙИФЕН КЪУШ

Вацран мичлер я. Цавал цифедин мискъални алач. Ам гъетерин селдив ацланва. Гъар сад экуъ я, гъар садан патарив кутугай юлдашар гва. На лугъуди, ибур маса цавар я, маса гъетер я. Синерихъай синер къвез анихъ далдадик квай дерадай вацлун ванни гагъ-гагъ агакъзава.

- Икъван секинвал авай чкада кусун гъакI ийида?- суал гузва Ризахана хъвер галаз.

Адан суалдиз жаваб гузвайда хъиз, яргъай йифен къушра секинвал чIурзава.

- Гъуъруъ-гъуъруъ...

- Адахлидиз эверзавайди я. ГъакI лугъудай эвелра.

- Зун хъурай адан адахли,- капаш капашдал эцигна, кIанчIал тупIар чеб чпив агудна, абурун арадай уф туна, халис йифен къушра хъиз, гъарайзава Райзудина.

Йифен къушра, сесиник дегшивал акатна, жаваб гузва:

- Гъуъруъ-гъуъруъ...

Райзудина мад сеферда капашда уф твазва.

- Гъуъруъ-гъуъруъ...,- дехънендалай мукъвалай рахазва йифен къуш.

- Вуна адаз умудар гумир гъайвандиз. Ахпа къаргъишда чаз.

Райзудина мад сеферда капашда уф твазва.

- Гъуъруъ-гъуъруъ...- рахана масса къуш Тукъур хурарин къилелай.

- Гъуъруъ-гъуъруъ...- рахана Багъманчидихъай.

- Гъуъруъ-гъуъруъ...- рахана Руъгвен хивяй.

- Бес я, Райзудин, вуна вири мишIерияр иниз кIватIда. Къиле тефей умудрин пар залан шей я. Язух я гъайванрин.

- Абуруз хъайиди хъанвайди я. ТахъанайтIа,..

- АкI лугъумир. Белки абур и мичIивиле зунни вун патал гъат-

нава жал. Себеб авачир ва метлеб авачир са карни, са затІни и дуьнедал жезвайди туш. Йифен кѳушар, зи кѳатІунрай, виши йисан уьмуьр акуна, агъзур йисан камални сабур кІватІнавай лап кѳуьзуь кѳариярни кѳужаяр я. Абур чеб чпиз аквазни амукѳдач, абуроз за-вуна яб гузни амукѳдач. Амма абуроз, вилерин ишигѳ квахънаваз, вири аквада, абуроз, кѳатІунар квахънаваз, вири фагъумда...

Райзудин кѳайгъусузди хѳуьрена, зи хиялра ихътин ѳларар рахана:

**- Йифен кѳушра барзадай
Гѳарайзава арза кваз.
Чидач, вучтин тІал ятІа,
А язухдихъ авайди.
И дуьнедин гѳал ятІа
Адав и дерт вугайди?!..**

ХУТАРИН ДУЛМА

- Алааматдин тІварар ала ви аялрал,- вичин мягѳтелвал кѳа-лурзава мугъманди.- Амма абуроз чпиз за лагъай са гаф алаамат хъана.

- Яраб ам вуч гаф ятІа?

- Ам са затІунин тІвар... Хутарин дулма...

- Ам вуч затІ я? Зазни чидач,- алаамат хъана аялрин бубани.

- Вазни чидач?

- Ваъ, валлагъ...

- Хутарин маканда аваз?

- Эхъ, валлагъ...

- Гиѳе зав са хѳи чукІул...

- ЧукІул – ма...

- Ша, Рома, захъ галаз. Вуна, Анфиса, Мартвисани Сентвиса галаз хутар кІватІ.

- Абур ѳІурубур я-а...,- мугъмандин гаф атІузва Анфисади.

- КІватІ лагъайла, кІватІ,- буйругъ гузва рушаз бубади.

...Мугъманни Рома верши таралай алуднавай ѳкалдин кѳаргѳу гваз хтана. Анфисади, Мартвисани Сентвиса галаз кІватІай хутар са курунавайбур хъана. Ида лугъуз, ада кѳаргѳудин са кѳиле тІваларни пешер туна, муькуь кѳиляй курунавай хутарай ам аѳІурна, гѳа кѳилни кІевир хѳувуна, мугъманди лагъана:

- Гила тухвана эциг цлун винел.
- Мукъаятдиз гъа,- тагъкимарна Ромадиз бубади.
- ... Верши таран чкалдин къаргъуда чрай члуру хутарин дулмади алааматдин тIварар алай аяларни абурун буба гена гзаф мягътеларна.
- Чидачир, валлагъ,- хиве къазва бубади, хутарин дулма къачуз сиве твазвай тунIар пIузаррай чIугваз.
- Чуру хутарин маканда аваз?- хъуърезва мугъман.- Течир крар ацIана-а...
- Эхъ, валлагъ...
- Течир тIварарни ацIа-ана...
- Эхъ, валлагъ... Акъван иер ва къадимлу тIварар чахъ аваз...
- Аялри, са куънин гъавурдани акъван тийиз, хутарин дулма незвай тунIар пIузаррай чIугвазва. Чехибур чпелни, абурални хъуърезва...

СУГЪУЛ ЙИКЪАР

- Салам-калам хъана, ихтилатар гъавайрилай башламишна:
- Са къени туш, шумуд югъ я цавари чин къалур тийиз. Илис хъана чилерал, чпин чIулавиляй мур авадарзава. Ламувилени сугъулвили рикIерни кваз мур ийизва.
 - РикIер авайбурун...
 - Хъчадин афарар чраз, чимиз-чимиз нез ацукъдай йикъар я...
 - Алакъдай папар авайбуруз...
 - Я туш къурай якIун цикIенар кутадай, хинкIарар ргадай вахтар я...
 - Лапагар, малар авайбуруз...
 - РикI алай дустар галаз кефер чIугуртIани пис жедач...
 - Дустар авайбуруз...
 - Вахъ авачни дустар?
 - Захъ – ваъ...
 - Бес зун?
 - Вун хътинбур гзаф ава: гъвечIибурни чIехибур, расубурни рехибур, начагъбурни сагъламбур... Амма я папан гъилелай хъчадин афардихъ, я къурай якIукай цикIендихъ ва хинкIардихъ, я дустарихъ галаз кефчи ихтилат-хабардихъ вил галачирбур... Абурукай хъана вучда?..

СИКИНИ СИКИРЕН ТУМ

Секинат бажидин гъундуьшкадин шарагрик сикI акатнаваз жеда. Абурукай гъар юкъуз сад-къвед хкатзавай. Лапагарни малар хуьн Рагъман дахдин, гъундуьшкаярни къазма хуьн вичин хиве авай буржи тирди чизвай Секинат бажиди къужадиз куьтIни ийизвачир. Йикъарикай са юкъуз, нисини жедай береда, лапагар кундиз яна къазмадал хтай Рагъман дахдивай Секинат бажиди хабар къада:

- Вал и йикъара анра гъич сикI-микI гьалт-затI авунани?

- СикI-микI ваъ, гъундуьшкадин фереяр-мереяр гьалтна.

- Гъина?

- Гъарна.

- ГъикI гъарна-е?

- Сад атIа НуькIруьдтаран кIаник, сад Ачимуькъуьн кIама, сад ГуьндуьзкIерец тарак, сад Яргъирекъин сиве, сад КъундартIула...

- Бес акурла, хкун вучиз авунач, я Рагъман? Шумуд югъ я абур квахъна...

- Винни сикIрен арада вуч меслят хъанватIа, чин тийизвайвиляй, хкиз хъанач.

- ГъакI жеч эхир, я Рагъман! Зун фена къекъвейтIа, жагъидатIа яраб?

- Вун сикI ятIа, къари, зун сикIрен тум я. Ви тегъвез чизва фереяр сикIре тIуьнвайди...

- Гъи сикIре, я Рагъман?

- Гъа вуна завай гьалт-затI авунани лагъана хабар къур сикIре-микIре...

ХЪЧАДИН АФАР

- Я Рагъман, ваз хъчадин афар ийидани, шурадин?- хабар къазва, чкалар акбалдай къулни фирчин, кIарни кIве – вири вичин патав эцигна, винел саж алай пичинин патав ацукъзавай Секинат бажиди.

- Йикъа шумудра неда ви хъчадин афар? Чун малар туш хъи,- жаваб гана адаз Рагъман дахди.

Аквазва адаз, къариди, чкалдал къат-къат хъчар эКІяйиз, абур-руз тІуб гузва, винелайни чкал эКІяй хъувуна, къерехар жакІундидив къазва. Рагъман дахди чуькъни ийизвач.

- Вуна заз афар элкъуьриз куьмек гудачни, я Рагъман?- рахазва къужадив Секинат бажиди.

Рагъман дахди жаваб ваь, суал гузва:

- Гъинва къван элкъуьрдай афар?

- Ингъе - сачунал.

- Сачунал алайди хъчарин афар тушни?

- Яни-е? Агъ, акъатай рикІ... Мад хъчадин афар хъанани авурди? Де элкъуьра, я кас, ам гъим хъана вуч я?

- Ни элкъуьрна вуч я, я касс? Элкъуьрна тур жува...

- Гила зун-вун хъанани чи кІвале?

- Ваь, хъчадин афар-шурадин афар хъана...

- Хъчар къе-пака акъахда, я Рагъман, ахпа вун шурадикай икрагъ жеда... Шур кІанзаватІа, ма ваз,- шур авай къаб яргъи авуна Секинат бажиди,- хъчадин афар гъа идак къагъиз неь.

- КІандач, къари. Хъчадин афар, хъчар акъахдалди, жува элкъуьрна, жува неь. За, шурадинбур чрадай вахт атайла, ахпа абур элкъуьрни ийида, ненни ийида...

ЗЕГЪЕР АЛАЙ ЙИС

Дагъдай арандиз хтайла, Секинат бажиди къуни-къунишидиз, мукъва-къилидиз вичин гъилелай къаб вугудай, абурув тамун яр-емиш дадмишиз тадай адет авай. Са сеферда аквазва Рагъман дахдиз, Секинат бажиди ракъар амаз къурурна чувалпра тунвай кІерецар къазмадин юкъвал эчІирзава.

- Вуна вучзава, я къари? Гъисабзаваз тахъуй гъа кІерецар?- кІиркІир ацалтна хъуьрезва Рагъман дах.

- ГъисабайтІани жеда. Вучиз гъисабдач къван? Абур гъа и гъилери кІватІайбур тушни?

Секинат бажиди, меквелди къачуз кІерецариз килигиз, сад-вад хкудиз и чувалдиз, амайбур маса чувалдиз хъивегъзава.

- Нагъварикай раб жагъурдай тегъерда, вун абурун квез килигъзава, я къари?- мягътел жезва Рагъман дах.

- Ам заз чизва.

- Кукуфар хкудзаваз тахъуй гъа? Гугъулдачни ваз?

- Ам заз чизва.

- Гъайман, ваз къуни-къунишидиз гудайбурук квак-мак квайбур хъана кІанзавачтІа гъа?

- Ам заз чизва...

- Жуваз чидайвал ая, акІ хъайила...

Хтана Рагъман дахни Секинат бажси дагъдай. Къуни-къуниши, мукъва-къили къвез-хъфена. ИчІи гъилди абурукай касни рекъе хтунач Секинат бажсиди. Амма ада виридаз гъа са гафар тикрарзавай:

- Зегъер алайди хъана цІинин йис... Малар нетІрени-хенцІеди къуна, яр-емиши квакраз-цІардиз акъатна...Кукуф кІерецар гана лугъумир Секинат бажсиди...Кукуф тушир кІерец акурди туш вилериз...

Вичин къаридин тІул чизвай Рагъман дах къил элкъуъриз амукъзава...

Къаравилияр

* * *

Шегъре рекъе автоинспекторди машин акъвазарзава.
-Правояр гвани?- хабар къазва ада рулдихъ галайдавай.
-Гва, гьелбетда.
-Техосмотр авани?
-Вучиз жедач?
-Аптечка?
-Гъамиша гвайди я.
-Магнитоло авани машинда?
-Ам авачиз рикі акъатда хьи.
-Які ятіа, кутур са вижевай макъам.

Рулдихъ галайда кутазва ва машиндай терекмадин ван чикліз, автоинспекторди машиндал элкъвез къуълер ийиз эгечізава.

-Квез килигиз ацукънава?- лугъузва автоинспекторди.-
Чахъ къуъл ийизвайдан гъиле пул твадай хъсан адет авайди я.

* * *

Са дагъви вичин пабни галаз мехъерикай хквезва. Са арада абур алай балкланди кек язава.

-Сад!- акъатзава итимдай.

Са къадар рекъиз фейила, мад сеферда балкландин кек къванце акъазва.

-Къвед!

Мадни физва абур ва балкланди пуд лагъай сеферда кек язава. Дагъви эвичізава, ада тапанчи акъудзава ва балклан адай язава.

-Вуч хъана, я итим, вуна гъайван вучиз яна?- мягътел жезва паб.

-Сад!- лугъузва итимди жаваб яз.

Лугъуда хьи, гъа и йикъалай гъуълуьнни папан арада са къал-къулни хъхъанач.

* * *

Жегьил дагъви бубани, дидени галаз сусан патав роддомдиз къвезва. Аквазва абуруз, хъанвай аял чулавди я.

Бубади хцивай хабар къазва:

-Я Магъамад, им чулав негр вучиз я?

-Патлимата лугъузва хьи, вич роддомдиз фидайла, адал Пьер гьалтнай.

-Пьер вуж я, яда?

-Лезги манияр лугъузвай негр.

Гила итимди вичин папавай хабар къазва:

-Им хадай йикъара вал лам гьалтнайни?

* * *

Дагъустанвидивай хабар къазва:

-Куьне дуьшперейриз вуч лугъуда?

-Куьрзеяр.

-Къайи дуьшперейрин тIвар гьикI я?

-Чавай абур рекъидалди таз жедайди туш.

*2018-йис патал «Самур» ва «Кард»
журналар ихъин давам жезва.
Риктемай алудмир, азизбур!*

Къиметар ихътинбур я:

«САМУР» -

Почтуна:

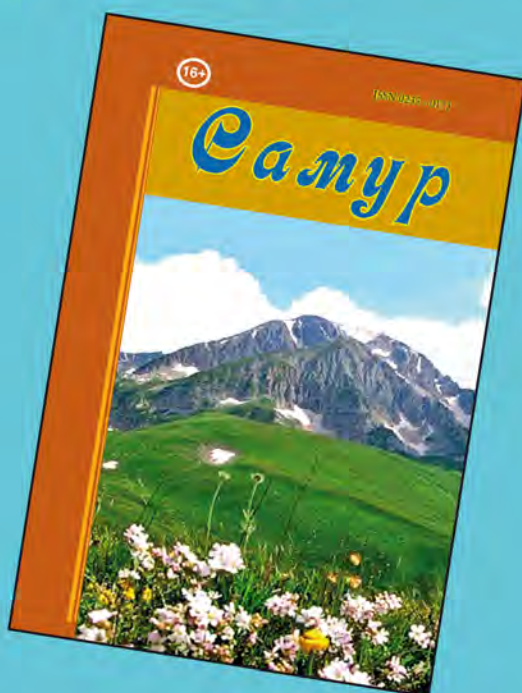
Зур йисан – 186 манат,
Йисан – 372 манат.

КИОСКРА:

Зур йисан – 147 манат,
Йисан – 294 манат.

РЕДАКЦИДА:

Зур йисан – 105 манат,
Йисан – 210 манат.

«КАРД» -

Почтуна:

Зур йисан – 146 манат
Йисан – 292 манат.

КИОСКРА:

Зур йисан – 105 манат
Йисан – 210 манат.

РЕДАКЦИДА:

Зур йисан – 75 манат
Йисан – 150 манат.

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой 73895

